

Hürriyet Gazetesi'ne Göre [1868-1870] Bulgar Sorunu Bulgarian Issue According to Newspaper "Hürriyet" [1868-1870]

Kevser Değirmenci*

MAKALE BİLGİSİ

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
kevser.degirmenci@dpu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4464-7928

Başvuru / Submitted :
22 Ocak 2023

Kabul / Accepted :
1 Mart 2023

DOI: 10.21021/osmed.1240429

Atıf/Citation:

Değirmenci, K. "Hürriyet Gazetesi'ne Göre [1868-1870] Bulgar Sorunu". Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 16 (2023): 197-225.

Benzerlik / Similarity : %13

Öz

Osmanlı yenileşme hareketleri, Lale devri ile başlamış, III. Selim ve II. Mahmud ile hızlanmış ve 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile zirveye çıkmıştır. Her ne kadar öncelikle hukukî bir metin olsa da Gülhane Hattı'nın siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda birçok sonuçları ortaya çıkmıştır. Yenileşme, bu ferman ile âdeta hukukî bir nitelik kazanmış, bundan sonra devletin resmi politikası haline gelmiştir. Her biri devlet adamı ya da asker kimliğine de sahip olan Tanzimat aydınlarına düşen ise yenilikleri halka ulaştırmak ve böylece meşru bir zemin meydana getirmek olmuştur. Bu noktada en etkili unsur gazeteler ile piyes, roman ve şiir gibi edebî eserler olmuştur.

Resmi bir devlet gazetesi olarak yayın hayatına başlayan Takvîm-i Vekâyi'den sonra Türk gazeteciliği, Ceride-i Havâdis ile yarı özel bir nitelik kazanmış ve ardından gelen diğer hususî gazeteler ile çeşitliliğini arttırmıştır. Bir kısmı sürgünde yaşayan Yeni Osmanlılar eliyle Londra, Cenevre ve Paris gibi Avrupa şehirlerinde neşredilen gazetelerin en etkili olanı hiç kuşkusuz Hürriyet gazetesidir. 1868 ile 1870 seneleri arasında 100 sayı olarak çıkarılan ve yazarları arasında Namık Kemal, Ziya Paşa ve Âli Suavi gibi önemli isimlerin bulunduğu Hürriyet'te en yoğun işlenen konulardan birisi de Şark Meselesi ve Devlet-i Âli'nin bu konuda izlediği dış politika olmuştur. Bu çalışmada Şark Meselesi'nin içinde telakki edilen Bulgar meselesinin Hürriyet'in sütunlarına nasıl yansıdığı ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Hürriyet Gazetesi, Namık Kemal, Bulgaristan, Osmanlı Devleti.

Abstract

Ottoman renewal movements started with the Lale Era, with III. Selim and II. Mahmud and reached its peak with the Gülhane Hatt-ı Hümâyunu in 1839. Although it is primarily a legal text, the Gülhane Hattı has many consequences in political, social and cultural areas. Innovation, gained a legal character with this edict, and after that it became the official policy of the state. The task of the Tanzimat intellectuals, each of whom had the identity of a statesman or a soldier, was to convey the innovations to the public and thus to create a legitimate ground. At this point, the most influential factor has been newspapers and literary works such as plays, novels and poetry.

After Takvîm-i Vekâyi, which started its publication life as an official state newspaper, Turkish journalism gained a semi-private character with Ceride-i Havâdis. Diversity increased with other special newspapers that followed. The most influential of the newspapers published in European cities such as London, Geneva and Paris by the New Ottomans, some of whom lived in exile, is undoubtedly Hürriyet. There are important names such as Namık Kemal, Ziya Pasha and Âli Suavi among the authors of the newspaper, which was published in 100 issues between 1868 and 1870. One of the most intensely covered topics in Hürriyet was the issue of the Orient and the foreign policy pursued by the State of Âli in this sense. In this study, it will be discussed how the Bulgarian issue, which is considered within the Eastern issue, is reflected in the columns of Hürriyet.

Keywords: Hürriyet Newspaper, Namık Kemal, Bulgaria, Ottoman Empire.

Giriş

3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı'nın¹ ilânıyla bir tür devlet politikası hâline getirilen Osmanlı yenileşme hareketleri, bu tarihten sonra aşama aşama uygulamaya konulmuştur. Ülke yönetimi, vergi, askerlik ve hukuk alanlarında köklü değişiklikler yapılmaya başlanmıştır. Uygulamalarda devlet denetiminin tam olarak sağlandığı yerlere öncelik verilmiş, başarı sağlandıkça uygulama alanı genişletilmiştir.² Bununla birlikte uygulama aşamasında birtakım güçlükler ile karşılaşmıştır.³

Yenilikleri halka ulaştırma görevini Tanzimat aydınları üstlenmiştir. Bu anlamda en etkili araç olan gazeteler, Türk toplumunun modernleşme serüveninde oldukça önemlidir. Bu devirde gazete hemen hemen tek başına yeniliği ifade eder.⁴ Osmanlı coğrafyasında yayınlanmış olan ilk Türkçe gazete Mehmet Ali Paşa tarafından 1828'de Kahire'de basılmış olan *Vakâyi-i Mısriye*'dir. Hemen ardından yine kendi idaresinde bulunan Girit'te (Hanya'da) 1830 yılında *Vakâyi-i Giridiye* adlı gazeteyi yayımlatmıştır.⁵

Türk gazetecilik tarihinin ilk resmi yayın organı ise 1 Kasım 1831'de yayımlanmaya başlanan *Takvîm-i Vekâyi*'dir. Bugünkü resmî gazetenin öncüsü olarak görebileceğimiz bu gazete 1860 yılından sonra yalnızca resmi ilanlara, iç ve dış gelişmelere yer vermiş, Türkçe'nin yanı sıra Arapça, Farsça, Fransızca, Ermenice ve Rumca olarak da neşredilmiştir.⁶ Takvîm-i Vekâyi'yi 1 Ağustos 1840'ta kurulan *Ceride-i Havâdis* takip eder. Tanzimat'ın hemen başında kurulan bu gazetenin imtiyaz sahibi William Churchill'dir. Yarı resmi bir gazete olan Ceride-i Havâdis'te ilim, eğitim, ahlâk, edebiyat gibi son derece geniş bir yelpazede yayınlar yapılmıştır. Türk halkının okuma alışkanlığının oluşmasını ve dünyayı merak edip takip etmesini sağlayan bu gazete, Tanpınar'ın tespitiyle, zaman içinde topladığı yazar ve şairler ile Jön Türk hareketinin doğuşuna zemin hazırlamıştır.⁷ Ceride-i Havâdis, Osmanlı basınında birçok yeniliği uygulayan ilk Türkçe gazetedir.⁸

22 Ekim 1860'ta yayın hayatına başlayan *Tercüman-ı Ahvâl*, ilk özel Türk gazetesidir. Ağâh Efendi tarafından çıkarılan gazetenin başmuharriri olan Şinasi, en baştan itibaren gazetenin rotasını oluşturan kişi olmuştur. Dönemin ruhuna uygun olarak Osmanlılık fikrinin müdafaa edildiği gazetede herkesin anlayacağı sade bir dil ile halkın eğitimine önem verilmiştir. Türk gazetecilik hayatının ilk tefrikası olan *Şair Evlenmesi* buna örnek verilebilir.⁹

¹ Sözlük anlamı düzenlemek, sıraya koymak olan tanzim kelimesinin çoğulu olan tanzimat, mülki idareyi ıslah ve yeniden organize etme anlamında kullanılan bir tabirdir. Esasen bu düzenlemelerin yapıldığı dönemi nitelendirir. Ali Akyıldız, "Tanzimat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XL (İstanbul 2011), s. 1; Ferman hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Cevat Eren, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, Haz., Alişan Akpınar (İstanbul: Derin Yayınları, 2007); Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015); Édouard-Philippe Engelhardt, *Tanzimat*, çev. Ayda Düz (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976); Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021)

² Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Belleten* 52/203 (1988): 601.

³ Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler* (1987): 97-104.

⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1997), 249.

⁵ Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), 15.

⁶ Nesimi Yazıcı, "Takvîm-i Vekâyi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIX (İstanbul 2010), s. 490; Nesimi Yazıcı, *Takvîm-i Vekâyi: Belgeler* (Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983); Cengiz Orhonlu, "Türkçe Yayınlanan İlk Gazete: Takvîm-i Vekâyi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 1/6 (1968): 35-39.

⁷ Tanpınar, *age*, 146-148.

⁸ Ziyad Ebuzziya, "Ceride-i Havadis", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VII (İstanbul 1993), s. 407.

⁹ Koloğlu, *age*, 31-32.

27 Haziran 1862’te *Tasvir-i Efkâr*, yayın hayatına başlayan altıncı Türkçe gazete olmuştur. Namık Kemal gazeteci olarak ilk kez *Tasvir-i Efkâr*’da karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar gazetecilik Şinasi ile başlayan bir gelişme olsa da yükselmesi ve bir güç hâline gelmesi Kemal Bey ile olmuştur. Yirmi üç yaşında iken Şinasi’nin gözetimi altında gazeteciliğe başlayan genç Namık Kemal¹⁰, Şinasi’nin 30 Ağustos 1865’te Paris’e gitmesi üzerine gazetenin başyazarlığına getirilir. O sırada henüz yirmi yedi yaşındadır ve “Kanun-i Esâsi ilân olunmadıkça vatanı kurtarmanın kâbil olmayacağı” fikrindedir.¹¹ Gazeteyi “haber veren bir yayın organı” olmaktan çok, okuyucularına “bilgi ve fikir kazandıran bir mektep” hâline getiren Namık Kemal, burada Yeni Osmanlılar’ın¹² sözcülüğünü yapmaya başlamıştır. 17 Mayıs 1867’te Namık Kemal ile Ziya Paşa Avrupa’ya kaçmış, daha sonra İtalya’nın Messina şehrinde kendilerine katılan Ali Suavi ile Londra’ya ulaşmışlardır.¹³ Kemal Bey Avrupa’ya gidince *Tasvir-i Efkâr*’ın yönetimi Recaizade Ekrem’e kalmıştır.

Mustafa Fâzıl Paşa’nın sağladığı imkânla Ali Suâvi -yurt dışında yayımlanan ilk Türkçe gazete olarak- 31 Ağustos 1867’te Londra’da *Muhbir*’i yayımlamaya başlamıştır. Ali Suâvi’nin gazetede tutumundan hoşlanmayan Nâmık Kemal ve Ziyâ Paşa, yine Mustafa Fazıl Paşa’nın desteğiyle 29 Haziran 1868’te Londra’da *Hürriyet*’i çıkarmışlardır. *Hürriyet*, Avrupa’da yayımlanan ikinci Türk gazetesidir. *Hürriyet*’in ilk beş sayısı “Reşad” imzası ile çıkmıştır. 6. sayıdan 13 Eylül 1869 tarihli 64. sayısına kadar gazete Namık Kemal’in kontrolündedir. Bu tarihten itibaren Arif¹⁴ isimli bir gazetecinin yönetiminde olan *Hürriyet*, 22 Haziran 1870’te çıkan 100. sayıyla birlikte yayın hayatını tamamlamıştır. Dergi boyutlarında ve ilk olarak haftada bir yayımlanan gazete neşir hayatı boyunca üç defa sayfa adedini değiştirmiştir. 1-10. sayılar dörder sayfa, 11-63. sayılar sekizer sayfa, 64-100. sayılar tekrar dörder sayfa olarak çıkarılmıştır.¹⁵ 20 Aralık 1869’ta gazetede Ali Suavi’nin Âli Paşa aleyhinde yazdığı bir mektubu yayımlanmıştır. Londra’daki Osmanlı elçiliğinden yapılan şikâyet üzerine Ziya Paşa, 88. sayıdan itibaren gazeteyi kapatarak İsviçre’ye kaçmak zorunda kalmış, dolayısıyla gazetenin kalan son on iki sayısı Cenevre’de yayımlanmıştır.

¹⁰ Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997), 9.

¹¹ Ali Ekrem, *Namık Kemal*, (Ankara: MEB Yayınları, 1992), 71.

¹² Yeni Osmanlılar adlı cemiyetin ne zaman, nerede ve kimler tarafından kurulduğu konusu tartışmalı olmakla beraber Osmanlı Devleti’nde ilk muhalifler oldukları bilinmektedir. *Hürriyet*, anayasa ve parlamentonun açılmasının devletin kurtuluşu için zorunlu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu anlamda hedefledikleri başarı, 1876 Anayasası’nın ilanı ile halefleri tarafından kazanılmıştır. Kemal Beydilli, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), s. 431-432; Yeni Osmanlılar hakkında detaylı bilgi için bkz. Enver Koray, “Yeni Osmanlılar” *Bellekten*, XLVII/186 (1984): 563-582; Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz., Şemsettin Kutlu (İstanbul: *Hürriyet* Yayınları, 1973).

¹³ Ali Suavi’nin “Belgrad Kalesi’nin Sırbistan’a terkedilmesini” eleştiren ve “toplumun cemiyetsiz yaşayamayacağını, cemiyetsiz toplumların tesbih taneleri gibi dağılacığını” konu alan bir yazı yayımlamasından sonra, Ocak 1867’de İstanbul’da Filip Efendi’nin sahipliğinde ve Ali Suâvi’nin başyazarlığında yayımlanmaya başlayan *Muhbir* 10 Mart 1867’de 32. sayısında kapatılır. (*Muhbir* hakkında geniş bilgi için bkz. Necati Çavdar, *Muhbir: Osmanlı Basınının Sivri Dili*, İstanbul: Kriter Yayınevi, 2017). Namık Kemal, kapatma kararı ile ilgili ve Girit üzerine bir başka yazıyı daha neşredince *Tasvir-i Efkâr*’ın da yayın hayatına zorunlu bir ara verilir. Ali Suavi Kastamonu’ya, Namık Kemal Erzurum vali yardımcılığına ve Ziya Paşa Kıbrıs mutasarrıflığına tayin edilince, üçü birden memuriyetten istifa ederek Avrupa’ya giderler. Hüseyin Çelik, *Ali Suavi* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993); Ömer Faruk Akün, “Namık Kemal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXII (İstanbul 2006), s. 365.

¹⁴ Buradaki “Arif” isimli kişinin kimliği edebiyat ve basın tarihçileri tarafından daima bir tartışma konusu olagelmıştır. Tanpınar, “Kasap Arif” olarak tanıdığı bir şahsın Ziya Paşa’nın dostu olduğunu belirtir, ancak bu kişinin bizzat Ziya Paşa olabileceği ihtimalini de göz ardı etmez. Nihayetinde Ziya Paşa, Sultan Abdülaziz’den çekindiği için böyle bir müstear isim kullanmıştır. Bazı rivayetlere göre de Arif, gerçek bir şahsiyettir. Tanpınar, *age*, 227; Orhan Koloğlu ise, gazeteyi 64. sayıdan sonra Ziya Paşa’nın yönettiğini belirtmiştir. Koloğlu, *age*, 36.

¹⁵ Hüseyin Çelik, “*Hürriyet*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XVIII (İstanbul 1998), s. 506.

Gazetenin ilk sayfasında yer alan logonun altında “Yeni Osmanlılar Cemiyeti tarafından haftada bir kez çıkarılır. İçerdiği konular millet ve Devlet-i Osmaniye’nin selamet menfaatlerine dair olup Doğu memleketleri ahalisine ücretsiz olarak, yalnız posta masrafı alınmak suretiyle verilir” açıklaması yer almıştır.

Hürriyet Gazetesi’nin birinci sayısında yer alan ilk makalenin başlığı “Hubbü’l-vatan mine’l-iman”¹⁶ (Vatan sevgisi imandan gelir) adını taşımaktadır. “Herkesin vatani, ki mensub olduğu cemiyetin meskenidir, dünyada her şeyden ziyade muhabbetine mazhar olmasın mı?” sorusu ile başlayan yazıda Osmanlı tarihindeki “ilk örgütlü entelektüel muhalefet” hareketi olan Yeni Osmanlılar’ın kim oldukları, neyi amaçladıkları açık bir şekilde dile getirilmiş ve gazetenin ne amaçla kurulduğundan bahsedilmiştir. Her ne kadar yaşam şekilleri farklı olsa da gazetede yazarlar, sıkça dinî referans ve kavramlara atıfta bulunmuşlardır. İstedikleri şey, özetle, otuz sene kadar evvel Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile devletin halka verdiği sözlerin gerçekleşmesidir. Bu anlamda gazetede eğitimden, iktisada ve ahlâka kadar geniş bir çerçevede yazılar neşredilmiştir. Dış politikada ise Avrupa ve Şark Meselesi’ne, Mısır ve başta Girit olmak üzere Adalar meselelerine, Bulgar sorununa ve Paris Konferansı’na dair değerlendirmeler oldukça geniş bir yer tutmuştur. Özellikle ilk sayılar Girit üzerine yoğunlaşmıştır. Bu yazılarda Babîâli kıyasıya eleştirilirken Abdülaziz övülmüştür. Başta Sultan Abdülaziz olmak üzere bazı Osmanlı padişahları, dönemin kudretli devlet adamları Âli Paşa, Fuad Paşa, Midhat Paşa, Mustafa Fazıl Paşa ve o sırada çoktan vefat etmiş bulunan Mustafa Reşit Paşa gazetede isimleri sıkça zikredilen devlet adamlarıdır. Yeni Osmanlılar, özellikle dönemin padişahı Abdülaziz’den sitayişle söz etmiş, “suçlunun padişah değil, Bâbîâli olduğu” hususu, her fırsatta vurgulanmıştır. Yeni Osmanlılar’ın amacı meclis-i meşveretin kurulmasını sağlayarak siyasi iktidarın paylaşılmasını kurumlaştırmak, bir kuvvetler ayrılığı sağlamaktır.¹⁷ Kuvvetler ayrılığı tesis edildiğinde meclis, yasama organı; Babîâli ise yürütme organı olarak işlev görecektir. Hürriyet’teki bütün sayılarda bu husus tekrarlanmak suretiyle mevzu sürekli gündemde tutulmuş ancak padişahın yeri ve konumuna riayet edilmiştir.

Gazete’nin 7 Aralık 1868 tarihli 24. sayısında Namık Kemal tarafından meşhur “Hasta Adam” makalesi neşredilmiştir. İlk olarak Fransızların ortaya attığı ve daha sonra herkesin dilinden düşürmediği bu tabir “başı Avrupa dediğimiz devlethane-i medeniyetin en güzel bir noktasına yaslanmış ve kendi üç kıtanın en mühim mevkilerine uzanmış, genç, dinç, güzel, dünya durdukça yaşamaya müstaid bir koçak yiğit iken”¹⁸ can çekişip yatan Osmanlı Devleti’ni temsil etmektedir. Oysa İbn-i Haldun dediği gibi “devletlerin ömr-ü tabiisi yoktur”; “hasta” denilen Osmanlı, yalnız “muktezâ-yı tabiata” göre hareket etse hem sağlık bulacak hem kuvvetlenecek hem de ömrü dünya döndükçe devam edecektir. Bu noktada Kemal Bey, Osmanlı Devleti’nin yakalandığı hastalıkla ilgili üç kritik soru sormuştur: Bu hastalık nedir, niçin defedilemiyor ve nasıl defedilebilir? Ardından muharrir cevabı kendi vermiştir: “Hastalığın hakikati killet-i rical, killet-i mal, killet-i asker, killet-i esbâb ve’l-hasıl killet, killet killet. Her şeyde killet. Onun menşei ise istibdâd-ı hükümettir.”¹⁹ “Killet” kavramıyla yokluk ve kıtlığı kasteden yazar, adam kıtlığı, servet kıtlığı ve asker kıtlığına vurgu yaparken her şeyin sorumlusunun Babîâli, oraya hükmeden Fuad ve Âli

¹⁶ Şerif Mardin’in de altını çizdiği üzere, Namık Kemal’in siyasi görüşleri, çalışmalarının tamamına yayılmış durumdadır ancak siyaset teorisinin özü Hürriyet ve İbret’te yazdığı makalelerde bulunur. Hürriyet’te neşrolunan makalelerden bu anlamda öne çıkanlar “Hubbü’l-vatan mine’l- iman” ve “Hasta adam” makaleleridir. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 318.

¹⁷ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 33.

¹⁸ *Hürriyet*, “Hasta adam”, 23 Şaban 1285, Nu. 24, s.1, stn.1.

¹⁹ *Hürriyet*, “Hasta adam”, 23 Şaban 1285, Nu. 24, s.1, stn.1-2.

paşalar ve onların çevresindekiler olduğuna işaret etmiştir. Son derece karamsar bir tablo çizen Namık Kemal, aynı makalede çözüm için önerilerini de sıralar. Her ne kadar “vaktiyle küçük bir aşiretten bir hilafet-i kübra teşkil eden ve sademât-ı celâdetiyle dünyayı titreten” Devlet-i Âliyye, kendine nispetle “bir ufak fare” hükmünde olan Karadağ’dan bile tiril tiril titrese de şimdi “meyyit olmadığımızı” ispatlamanın zamanıdır²⁰ ifadelerini kullanan Kemal Bey’in önerisi gazetenin çok önceki sayılarında şöyle yer almıştır: “Ey Osmanlılar gözünüzü açınız, uyku vakti değil. İş işten geçiyor. Sonraki nedamet fayda vermez. Ahvâl-i âleme nazar-ı ibretle bakıp kendi hâlimizi düzeltmeye çalışalım. Sâir milletler ne yolda ileri gitmişler ise biz de o yola girelim. Bize nazar-ı hakaretle bakanlara meyyit olmadığımızı bildirelim.”²¹ Namık Kemal’e göre tek çözüm şekli, ahvâl-i âleme bakıp başka milletler ne yoldan gitmişse oradan gitmektir. Bu da *meşveret*, *ittihat*, *hürriyet* ve *kanun* yoludur. Şark Meselesi ve Bulgar meselesinin halli başta olmak üzere, Devlet-i Âliyye’nin içinde bulunduğu bütün belaların defî ancak böyle mümkündür. Nitekim Kemal Bey ve arkadaşları, hülâsa Yeni Osmanlılar’ın tamamı gazete yazılarında, şiir, roman ve tiyatro metinlerinde “Hasta adam” a bir reçete olarak bu kavramları yazmışlardır.

Gazete’de yayımlanan yazılardan Hürriyet’in kapalı zarflar hâlinde gizlice İstanbul’a da getirilip dağıtıldığı, bazen abonelik sistemiyle çalışıldığı, bazı durumlarda da ecnebi tüccarlar elinden dağıtım yapıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu yazılarda zaptiye memurlarının ve hafiyelerin gazetenin dağıtımını engellemek için gayret sarf ettiklerine dair bilgiler de yer almaktadır.²²

Hürriyet’te yayımlanan makale ve mektuplar, birkaçı müstesna imzasız neşredilmiştir. Dolayısıyla bu yazılardan hangisinin kesin olarak kime ait olduğunu bilmek mümkün görünmemektedir. İhsan Sungu bu makalelerin bir kısmı daha sonraki tarihlerde çeşitli vesilelerle zikredilen ve Nâmık Kemal ile Ziya Paşa’ya ait olduğu kesinleşenlerin bir listesini vermiştir.²³ Namık Kemal ile Ziya Paşa’nın yazılarını ayırmakta kullanılabilecek önemli kıstaslardan biri, Ziya Paşa’nın bir süre hizmetinde bulunduğu Sultan Abdülaziz’e gayet açık bir şekilde hürmet göstermesidir. Aynı şekilde Âli ve Fuad paşalara her ikisi de öfke duysa da Ziya Paşa bunu kaleme almakta daha cevvaldir. Yazıları ayırma konusunda Namık Kemal’in oğlu Ali Ekrem’in İstanbul

²⁰ *Hürriyet*, “Hasta adam”, 23 Şaban 1285, Nu. 24, s.2, stn.1.

²¹ *Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin yeni mukâsesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20, s.5, stn.1.

²² Ebuzziya Tefvik, ilk iki sayıda yer alan hürriyet vurgusu ile Sultan Abdülaziz’in nutkunda tasdik olunan hürriyet kavramının denk gelmesini bir tesadüf olarak görür ve buradan hareketle halkın bu gazeteyi kendilerine verileceği ilân edilen hürriyetin bir belgesi gibi anladığını belirtir. Bu nedenle ilk iki sayı İstanbul’a rahatça girmiş, kahvehane ve vapur gibi umumi yerlerde çekince görülmeden okunmuştur. Durum, bir zaptiye erinin nazırı haberdar etmesiyle anlaşılmış ve gazete görüldüğü yerde toplanmaya başlamıştır. bkz: Ebuzziya Tefvik, *age*, 230.

²³ Sungu’nun hareket noktası Namık Kemal ile Ziya Paşa’nın üslupları arasındaki bariz farktır. İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat I* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 777-857; Namık Kemal, ilki *Tasvir-i Efkâr*’da olmak üzere, *İbret*, *Hürriyet*, *Diyojen*, *Basiret*, *Hadika*, *İttihâd*, *Sadakat* ve *Vakit* gazetelerinde makaleler yazmıştır. Ebuzziya Tefvik Bey, *Kemal* biyografisinde çoğu imzasız olarak yayımlanan bu makalelerin sayısını beş yüz olarak verir. Ali Ekrem Bolayır ise Namık Kemal biyografisinde bu sayıyı iki bin olarak göstermiştir. Aydoğdu, Ali Ekrem Bey’in verdiği sayıyı mübalağalı bulur. Nergiz Yılmaz Aydoğdu-İsmail Kara, *Namık Kemal Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri I* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 15-16; Örneğin *İbret*’te 20. sayıya kadar “Kemal” imzasını kullanırken bu sayıyla birlikte “(B)aş (M)uharir”, 97. sayıdan 110. sayıya kadar yine “Kemal” imzasını kullanmıştır. Mustafa Nihat Özön, *age*; *Hadika*’da ise “N.K.” imzasını kullanmıştır. Nesimi Yazıcı, “Hadika” *TDV İslam Ansiklopedisi*, XV (İstanbul 1997), s. 18; Üslup konusunda Tanpınar ve Kaplan’ın tespitlerini dikkate almak gerekmektedir. Buna göre uzun, ağdalı, cümlelerin daha fazla olduğu, Arapça ve Farsça kelimeler ile terkiplerin sık olduğu yazılar Ziya Paşa’ya ait iken; daha sade bir üsluba sahip olan, halkın anlayabileceği bir dille ve şahsına münhasır olarak polemikçi bir dille yazılan makale ve mektuplar Namık Kemal’e aittir. Mehmet Kaplan ise bu konuda eleştirel bir noktada durur. Kaplan, üslup ve tema farklılığını kabul etmekle beraber, salt bunlara dayanarak makaleleri kimlerin yazdığını belirlemenin sorunlu olacağına dikkat çeker. Alp Eren Topal, *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi-1 1868-1869* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019), 35.

Ebuzziya Matbaası'nda basılan *Makalât-ı Siyasiye Edebiye* adlı eserinde yer alan makalelerin bazılarının yine *Hürriyet* 'te yayımlanmış olması aydınlatıcıdır. Ayrıca Namık Kemal'in son olarak gazetenin 63. sayısında yazdığı bilinmektedir. Dolayısıyla buradan sonraki yazıların Ziya Paşa'ya ait olduğu varsayılmalıdır. Ali Suavi ise zaten bütün yazılarında kendi imzasını kullanmaktadır.²⁴ Mevzuyu çıkmaza sürükleyen bir sebep de -şahsi mektuplardan yansıyan yönüyle- Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın birbirinin yazılarını tashih etmiş olmalarıdır. Bu işlem sırasında üslup ve tema farklılıklarının törpülenmesi mukadderdir.

Sungu'nun tespitiyle gazeteye İstanbul, İzmir, Girit ve sair yerlerden yazılan mektupların bir kısmının aslında Ziya Paşa ve Namık Kemal tarafından kaleme alındığına şüphe yoktur.²⁵ Buradaki amaç kamuoyu oluşturmak için malzeme üretmek olmalıdır. Elbette Londra'ya gerçek kişilerden gelen mektuplar da vardır.²⁶

1. Bulgar Sorununa Genel Bir Bakış

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin her anlamda gerilemeye başlaması ile Balkanlardaki otoritesi de azalmaya başlamıştır. Devletin her geçen gün gücünü kaybettiğini gören Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya gibi batılı devletler özellikle Balkanlardaki Osmanlı coğrafyasından pay alabilmek için birtakım planlar yapmışlardır. Bu noktada 1789 Fransız İhtilali neticesinde ortaya çıkan “eşitlik”, “özgürlük” ve “adalet” kavramları büyük devletler tarafından kullanılmıştır.²⁷ Özellikle Rusya “Panslavizm”²⁸ politikasını takip ederek Balkanlarda Sırları ve Bulgarları bağımsız birer devlet olmaları anlamında yönlendirmiştir. 1815'te toplanan Viyana Kongresi'nde katılımcı devletler “Şark Meselesi” senaryoları çerçevesinde Osmanlı Devleti'ni parçalama ve paylaşmaya yönelik bazı planlar yapılmış, ittifaklar kurulmuştur. Kongrede verilen ortak karar, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan kesin olarak kovulmasıdır.²⁹

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti Batılı devletler tarafından ölümü beklenen “Hasta adam”³⁰ olarak nitelendirilmiştir. Buna göre Rusya, Şark Meselesi'nin bir aşaması olarak Slav kimliğini kullanarak Bulgarlara müstakil bir devlet kurduğunu vadetmiştir. Sıcak denizlere inme hayali içinde olan Rusya, Bulgarları periyodik olarak isyana sevk etmiş hatta bizzat isyanları organize etmiştir.³¹

Bulgarlar, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politikanın önemli bir malzemesi olmuştur. Esasen XIII. yüzyıl itibariyle dünyada Bulgar adıyla bir millet tanınmıyordu. Bu

²⁴ Topal, *age*, 36.

²⁵ Sungu, *age*, 789.

²⁶ Topal, *age*, 36-37.

²⁷ Avrupa'da ortaya çıkan bu fikirler, Balkanlar'daki gayrimüslim halka da sirayet etmiş, Sırbistan'ın tahrikleri ile Bulgaristan taraflarının, Karadağlıların etkisi ile Bosna-Hersek halkının, Yunanlıların kıskırtması ile Yanya ve Tırhala ahalisinin isyana meylettiği görülmektedir. Ali Fuat Türkgeldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, haz., Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012), 131-132.

²⁸ Panslavizm politik bir malzeme olarak Rusya'nın gündeminde özellikle Kırım Savaşı yıllarında yer almasına rağmen, aslında yabancı devletlerin yönetimi altındaki bütün Slav halklara yönelik izlediği bu politika Çar I. Petro zamanına kadar uzanmaktadır. Mithat Aydın, “19. yüzyıl Ortalarında Panislavizm ve Rusya”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/15 (2004): 75; Akdes Nimet Kurat, “Panslavizm”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XI, (1953): 2-4.

²⁹ Osman Köse, “Bulgaristan Emareti ve Türkler”, *Turkish Studies* 1/2 (2006): 301.

³⁰ Bu hususta Çar Nikola ile İngiltere'nin Petersburg sefiri Sir Hamilton arasında geçen diyalog dikkat çekicidir. Bu diyalogda Hamilton'un “hastanın ölüm halinde olduğunu farz etmek için hiçbir sebep yoktur” sözlerine cevap olarak Çar Nikola ısrarla “hasta ölüyor, uzlaşmamız lazım” diye cevap vermiştir. Hatta kıskırtıcı bir tavır ile “Memleketeyn benim himayem altında müstakildir. Ayırıştırmak sureti ile Sırbistan ve Bulgaristan da niçin böyle bir hükümete sahip olmasın?” diyerek Balkan toprakları ile ilgili planlarını ifşa etmiştir. Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye I*, haz., Bekir Sıtkı Baykal, (Ankara: TTK, 1987), 7-11.

³¹ Köse, *age*, 301.

tarихlerde Balkanlar'ı dolaşan seyyahlar, Tuna Nehri ve Ege Denizi arasında yalnız Türklerden ve Rumlardan bahsetmişlerdir. Zira yoğun bir Rumlaştırma politikasına maruz kalmışlardır. Bulgar milletinin yeniden kimlik kazanmasının yolunu açacak olan ilk adımı Bulgar keşiş *Paisii*³² atmıştır. Bulgar milletinin tanınması ve canlanmasında Rusların da desteği olmuştur.³³ Özellikle 1828/1829 Osmanlı-Rus savaşında Ruslar, Balkanlar'da kendilerine yakın bir dil konuşan Bulgar topluluğunu görünce onları daha yakından tanımayı istemişlerdir.³⁴ Ruslar Bulgarları, Osmanlı'yı Balkanlar'dan atmak ve ardından sıcak denizlere inmek gibi tarihi emellerini gerçekleştirmek için bir vasıta olarak görmüşlerdir.³⁵ İlk aşamada din temelli *Ortodoksluk*, daha sonra milliyetçilik esaslı *Panslavizm* kavramları adeta bir "devlet politikası" olarak kullanılmış ve uzun mücadelelerden sonra Bulgaristan Osmanlı topraklarından koparılmıştır.³⁶ Bulgar ayaklanmaları ilk etapta doğrudan devlete karşı yapılan bir hareket niteliğinde olmamıştır. Genellikle yerel yönetime bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle vergi konusunda yaşanan sıkıntılar buna sebebiyet vermiştir. İlk hareketlenmeler 1841 yılında Niş ve 1849 Vidin ayaklanmaları ile başlamıştır.³⁷ Bu ilk yerel ayaklanmalar çok fazla büyümeden Arnavut askerleri kullanılmak suretiyle kısa zamanda bastırılmıştır. Fakat bu tarihten sonra çıkan isyanların niteliği daha farklı olmuştur. Hüdayi Şentürk, eserinde özellikle Kırım Harbi'nden sonraki dönemde Osmanlı Devleti'nin başında artık ciddi bir "Bulgar Meselesi" olduğundan bahseder. Bu mesele içten içe kaynamakta ve bir süre sonra da patlamaya başlayacaktır.³⁸ Nitekim bundan sonra Tırnova, Vidin, Niş ve Filibe'de eşkıyalık ve isyan hareketleri hiç bitmeyecektir.³⁹ 1859 yılı itibariyle artık Rusya *Panslavizm* silahına iyice sarılmış ve Balkan topraklarında Panslavist komiteciler türemeye başlamıştır. Özellikle Bulgaristan'da çalışan komiteciler pek çok yerleşim bölgesinde konsolosluklar açmışlardır.⁴⁰ Resmi ve gayri resmi çalışmalar ile komiteci Bulgarların da katılımı ile örgütlenme genişlemiştir. Bu komitecilerin amaçları ise Bulgaristan'da ayaklanmaları organize etmek idi. Bu süreçte Ruslar, Bulgarları Panslavizm düşüncesi çerçevesinde yetiştirmek ve Osmanlı Devleti'nden koparmak için planlı ve yoğun bir faaliyet içerisine girmişlerdir. Bu dönemde parasal yardım dahil olmak üzere her türlü destekte bulunarak Bulgarları himaye

³² Paisii, 1762 yılında ilk Bulgaristan tarihini yazmıştır. Kendisinden sonra kilise ve manastırlarda benzer çalışmalara devam edilmiş, Bulgarca kitaplar basılmış, çeviriler yapılmıştır. Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar* (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 366.

³³ Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2018), 43-47.

³⁴ Hatta 1828 yılında yayınlattığı ilanlar ile Rus askerlerinden korkmalarını, karşılıklı güven ve dostluk ile zahire naklinde kendilerine yardım etmek suretiyle iyi davranmalarını istemiştir. Ayrıca, Çar I. Nikola, Bulgaristan Prensiğinin tesisine dair fikirlerini de bu sırada belirtmiştir. Mahir Aydın, "XIX. Yüzyılda Bulgar Meselesi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler İstanbul 21-25 Ağustos 1989* (1990): 282.

³⁵ Köse, *agm*, 263.

³⁶ Mahir Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına* (İstanbul: Kitabevi, 1996), 9.

³⁷ Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, 36; Niş ve Vidin isyanlarında Sırpların yardım ve himayeleri göz ardı edilmemelidir. İnalçık, *age*, 87-94; Serap Toprak, "Bulgaristan'ın Bağımsızlığında Rusya'nın Rolü", *History Studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* V/6, (Balkan Savaşları Özel Sayısı), (2013): 135-136; Ahmed Lütü Efendi, Vidin isyanında Bulgarların bu uygunsuzluğa cüret etmelerinin sebebini, "meydanı boş bulmalarına" yani mevcut valinin muktedir olmayışına bağlamıştır. Eğer dirayetli bir vali olsaydı böyle hadiselerin meydana gelmeyeceğini ifade etmiştir. Ahmed Lütü Efendi, *Vak'anivis Ahmed Lütü Efendi Tarihi IX*, haz., Münir Aktepe, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984), 41-42.

³⁸ M. Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)* (Ankara: TTK, 1992), 114.

³⁹ Şentürk, *age*, 115-143.

⁴⁰ Bulgaristan topraklarında ilk Rus konsolosluğu Filibe'de açılmıştır. Bu tarihten sonra Filibe Rus konsolosunun çok aktif çalıştığı, bizzat Bulgarları Müslümanlar ve hükümet aleyhine isyana teşvik ettiği anlaşılmaktadır. BOA, HR.SYS.,2929/67; Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı topraklarında istediği yerde konsolosluk açma hakkı kazanmıştır. Başta Balkanlar olmak üzere Osmanlı Devleti'nin her yerinde konsolosluk açan Rusya, görev yerlerine gönderdiği konsoloslara asıl vazifelerinin dışında misyonlar vermiştir. Öyle ki, konsoloslar, halkı Osmanlı yönetimine karşı kıskırtmayı asıl vazifelerinden daha kutsal bir görev olarak görmüşlerdir. Osman Köse, "Balkanlarda Rus Konsoloslarının Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Turkish Studies* 1/2 (2006): 151.

politikası gütmüşlerdir. 1868 tarihine kadar komitecilerin giriştiği isyan hareketlerinden bir sonuç alınamamıştır. Bu başarısızlığın en önemli sebebi Midhat Paşa'nın bölgedeki varlığıdır.⁴¹ Midhat Paşa'nın Tuna valiliğinden alınmasından sonra daha rahat çalışma fırsatı bulan komiteciler, 1868 yılında yeni bir isyan başlatmışlardır.⁴² Çıkan isyan, mevcut Tuna valisi tarafından bastırılmayınca Midhat Paşa yeniden Tuna'ya görevlendirilmiştir. Midhat Paşa bölge konusunda bilgi ve tecrübesi ile hazırlıklarını tamamladıktan sonra komitecilerin peşine düşmüş ve neredeyse tamamını ele geçirmiştir.⁴³ Bu tarihten sonra komiteciler dışarıdan organize edilen bir isyan ile Bulgaristan'da bir ayaklanma çıkaramayacaklarını anlamışlardır. Bu aşamada Bulgarlara politik bağımsızlıktan önce dini bağımsızlık verilmesi gündeme gelmiştir.⁴⁴ 1870 yılında Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması ve bağımsız bir Bulgar kilisesinin ortaya çıkması çete faaliyetlerinin daha da artmasına sebep olmuştur. Nihayet Bulgar komitelerinin öncülüğünde başlatılan 1876 isyanı⁴⁵ bir ihtilal niteliği taşımaktadır ve bu yönü ile diğerlerinden farklıdır. Rusya'nın gayretleri neticesinde olaylar bundan sonra uluslararası bir nitelik kazanacak ve "Bulgar meselesi" bundan sonra farklı bir boyuta taşınacaktır.⁴⁶

2. Midhat Paşa Dönemi ve Sonrasında Bulgar Topraklarında Siyasî ve Sosyal Yapı

Midhat Paşa,⁴⁷ Osmanlı Devleti'nin XIX. asrına damga vurmuş bir bürokrat, hariciyeci, politikacı ve hukukçudur. Kâtip muavini olarak başladığı memuriyet hayatında sadrazamlığa kadar yükselmiştir. Dönemin diğer muktedir devlet adamları Âli ve Fuad paşalarla politik olarak sıkça karşı karşıya gelmiş ve son olarak Kanun-i Esâsi'yi hazırlayan ekibe başkanlık etmiştir. Başarı gösterdiği alanlardaki hizmetleri sayesinde bazen aranan ve tekrar tekrar göreve getirilen, vazgeçilmez bir devlet adamı olmuş; buna karşılık aldığı birtakım kritik kararların getirdiği siyasî sonuçlar nedeniyle de sert bir şekilde eleştirilmiştir. Nitekim bu yüzden hem Abdülaziz hem de Abdülhamid zamanında inişli çıkışlı bir memuriyet hayatı olmuştur. Midhat Paşa, 93 Harbi'nden sonra padişahın gözünden iyice düşmüş, sürgün ve hapis hayatı yaşamıştır. Nihayetinde Taif sürgünü sırasında hücrelerinde öldürülmüştür.⁴⁸

Midhat Paşa'nın yıldızının ilk parladığı yer hiç kuşkusuz Balkan topraklarındaki valilik dönemidir. Niş'te kısa süre içinde imar faaliyetlerine ağırlık vermiş, uyguladığı politikalarla asayiş tesis etmiş ve bu suretle devletin takdirini kazanmıştır. Midhat Paşa, eşkiyaya karşı sert tedbirler alarak huzur ve asayiş geri getirdikten sonra, bölgede sosyo-ekonomik ve kültür

⁴¹ Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, 52-58.

⁴² Aydın, "XIX. Yüzyılda Bulgar Meselesi", 282.

⁴³ Şimdiye kadar yapılan hamlelerin en önemlisi olan bu isyan teşebbüsü, Midhat Paşa tarafından 20 gün içerisinde bastırılmıştır. Sonrasında Midhat Paşa, Babiâli'ye Bulgaristan'da yeni bir ıslahat yapılmasının gerektiği hususunda bir muhtıra yazmıştır. Buna göre, Bulgaristan'da gelişmekte olan milliyet propagandası üzerine vurgu yaparak devletin askerlik ve eğitim konularında yapması gerekenlere değinmiş, alınması zaruri olan tedbirlerden bahsetmiştir. Şentürk, *age*, 213-214; Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, 69.

⁴⁴ Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, 65-70.

⁴⁵ Bu tarihten sonra İngiltere, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne dayanan geleneksel politikasından dönüş yapabileceğini göstermiştir. Bulgaristan olayları, İngiltere'nin özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra izlediği politikanın yıkıcı ve bölücü bir nitelik kazanmasında etkili olmuştur. Mithat Aydın, "1876 Bulgaristan Ayaklanmasının Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkisi", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/12 (2002): 80.

⁴⁶ Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler", 265; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, (İstanbul: Berekât Yayınevi, 1983), 40.

⁴⁷ Midhat Paşa'nın hayatına dair detaylı bilgi için bkz. Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa, Hayât-ı Siyâsiyesi, Hıdemâti, Menfâ Hayâtı, I*, (İstanbul: Hilal Matbaası, 1325); *Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar* (1984).

⁴⁸ Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXX (Ankara 2020), s.10.

sahalarında yapmış olduğu yenilik ve düzenlemelerle halkın refahını düzeltici tedbirler almıştır.⁴⁹ Nitekim buradaki başarısı üzerine İstanbul'a çağrılarak vilayet yönetimleriyle ilgili çalışmalara davet edilmiştir. 1864 yılında Âli ve Fuad paşaların öncülüğünde Osmanlı Devleti'nde taşra idaresini yeniden yapılandırmak, yerel yönetimleri güçlendirerek sorunların mahallinde çözümünü sağlamak ve uygulanması düşünülen idarî, adlî, malî ve sosyal reformları ve imar faaliyetlerini hızlandırmak gibi amaçlarla Fransız taşra idaresi modelinde yeni bir vilâyet usûlüne geçilmesi tasarlanmıştır.⁵⁰ Altı aylık bir çalışma sonucunda Kasım 1864'te ilân edilecek olan yeni Vilâyet Nizamnâmesi'nin⁵¹ örnek uygulaması için seçilen; merkezinin Rusçuk olarak belirlendiği, Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna vilâyet valiliği Ekim 1864'te Midhat Paşa'ya verilmiştir.⁵² Diğer vilâyetlere bir "nümüne" olmak üzere birleştirilen bu eyaletlerin pilot bölge olarak seçilmesinde Bulgar milliyetçiliğinin yükselişi ve Bulgarların durumunu bahane ederek Rusya'nın uyguladığı baskı ve şikâyetleri engelleme çabalarını da göz ardı etmemek gerekir.⁵³ Tuna, sınırları bakımından günümüzdeki Bulgaristan'ı kapsayan genişlikte bir toprağa sahiptir.⁵⁴ Burada geçen üç buçuk yılın sonunda Midhat Paşa yeniden İstanbul'a çağrıldığında arkasında olumlu bir iz bırakmıştır. Öyle ki, Hürriyet gazetesindeki makale ve mektuplardan ve İstanbul'da kendisine Şûrâ-yı Devlet başkanlığı gibi bir görevin verilmesinden anlaşılmaktadır.⁵⁵

Hürriyet gazetesinin ilk sayısı 29 Haziran 1868 tarihli'dir. Mart 1868'de Midhat Paşa İstanbul'a dönmüş ve aradan takriben üç ay geçmiştir. Gazetenin 2. sayısından itibaren tafsilata girilmeden Tuna Vilâyeti hakkında bilgiler gelmeye başlar. İlk sayıda, Reşad Bey'in imzasıyla yayımlanan "Tafsilât-ı idârede ise her ne yapıldı ve her ne zuhûr etti ise hemen Yeni Osmanlılar a'zâsının işârât ü ihtârâtına muvâfık çıkmıştır"⁵⁶ ifadesi dikkat çeker. Nitekim gazetenin devam sayılarında bu bakış açısı sıkça tekrar edilecek, muvafık olunan her işte, başarı ve şeref Yeni Osmanlılar'a verilecektir. Bu yazıda "dünyada görülen bütün güzelliklerin ve hakikatlerin farklı fikirlerin çatışmasından meydana geldiği" ifade edilir. Buradaki maksat, yapılacak eleştirilere meşru bir zemin hazırlamaktır. Nitekim Yeni Osmanlılar hususen bu gazetede gösterdikleri muhalefetin zeminini Osmanlı ve İslam düşüncesinin klasik kaynaklarıyla oluşturmuşlardır. Özellikle Namık Kemal sık sık kullandığı *usûl ü meşveret*, *hukuk-u beşer*, *müsâvât*, *hakk-ı iştirak* gibi kavramlarda, Batılı düşünür ve sistemler ile İslam'ın temel ahlak ve toplum prensipleri arasında bir çatışma görmemiştir.

Gazetenin 3 Ağustos 1868 tarihli 6. sayısı Tuna Vilâyeti'nden ayrıntılı olarak bahseden ilk yazıya sahne olur. Namık Kemal'in kaleme aldığı bu yazıda;

"Şimdi burada en ehemmiyetli havadis Bulgaristan'dır. Oradan pek korkuluyor. Midhat Paşa'nın oradan ayrılması bir büyük mûsibet sayılıyor. Şu zât Tuna'daki tahrikât-ı ecnebiyeye pek güzel mukabele ediyordu. Dirîgâ ki İstanbul'da bazı sokak başlarına dikilen mezar taşları gibi sırf iğfâl için bir meclis

⁴⁹ M. Hüdai Şentürk, "Tuna Vilâyeti'nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuatına (1861) Dair Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Lâyiha", *Bellekten* 59 (1995): 717.

⁵⁰ Aşkın Koyuncu, "Tuna Vilâyeti'nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)", *Journal of Turkish Studies* 9/4 (2014): 677.

⁵¹ 1864 Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi'nin maddeleri için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler* 5/2 (1996): 67-81.

⁵² Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, *agm*, 7; Selda Kılıç, "1864 Vilâyet Nizamnâmesinin Tuna Vilâyetinde Uygulanması ve Mithat Paşa", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/37 (2005): 101.

⁵³ Osman Köksal, "Tanzimat Sonrası Bulgaristan'a Yönelik Bazı Islahat Faaliyetleri ve Tuna Vilâyeti'nin Kuruluşu", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (2003): 59-70; Nizamnâmenin Tuna Vilâyetinde başarılı sonuçlar vermesi üzerine diğer bölgelerde de uygulanmasına karar verilmiştir. Seyitdanlıoğlu, *agm*, 69.

⁵⁴ Vilâyet usulünün ihdası ve bir nümüne olarak Tuna Vilâyeti'nin teşkili hakkında bkz. Şentürk, *agm*, 161-181.

⁵⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, yay. Cavid Baysun, (Ankara: TTK, 1986). 84.

⁵⁶ *Hürriyet*, "Mülâhaza: İhtilâf ü ümmeti rahmetün", 16 Rebiyülevvel 1285, Nu. 2, s.4, stn.1.

yaptılar. Midhat Paşa'yı onun riyasetine getirmek için Bulgaristan'ı öyle bir sahib-i tedbirden mahrum ettiler. Orada da bir ihtilal çıkarsa yine birkaç milyon kese gidecek. Yine Şark Meselesi alevlenecek yine vatan muhatara-i izmihlale düşecek eyvah eyvah. Hâlâ Babiâli'ye intibâh gelmedi"⁵⁷

ifadelerini kullanan Namık Kemal'in içinde bulunduğu çaresizlik yazının her satırından okunmaktadır. "Tuna Vilâyeti'nde üç buçuk yıl boyunca nehir ve kara ulaşımında önemli ilerlemeler sağlanması, ziraatçılığı geliştirmesi, Ziraat Bankası'nın kuruluşu ile sonuçlanacak olan *Menâfi-i Umûmiyye* sandıklarının kurması, Mart 1865'te Osmanlı Devleti'nde yayımlanan ilk vilâyet gazetesi olma özelliğini taşıyan Türkçe ve Bulgarca *Tuna Gazetesini* çıkarması ve güvenlik artırıcı tedbirlerdeki başarısı"⁵⁸ nedeniyle Midhat Paşa başarılı bir validir. Nitekim gazetenin 23 Kasım 1868 tarihli 22. sayısında yer alan bir yazıda "Rusya bu kadar himmetler etti. Yine Bulgarları isyan ettiremedi. Niçin ya? Bulgaristan'da senelerce Midhat Paşa valilik etti. Bir dereceye kadar zulmün önünü aldı. Bir dereceye kadar herkes hâl-i asâyişte bulundu"⁵⁹ tespitlerini yapan Namık Kemal de aynı kanıdadır. Hasılı, Kemal Bey, "hem buradaki halkın hizmetlerden memnun kalması hem de Paşa'nın ecnebilerin anlayacağı dilden konuşması sebebiyle" onun ayrılışının büyük felaketlere gebe bıraktığını düşünür.

Gazetenin 12 Nisan 1869 tarihli sayısında ilk yazıda, Vilâyet Nizâmnamesi'nden bahsedilmektedir. Namık Kemal'in kaleme aldığından kuşku duyulmayan yazıda uzun uzun bu konuda değerlendirmeler yapıldıktan sonra konu yine Midhat Paşa'nın Tuna valiliği dönemine getirilerek "Şüphe yoktur ki, Vilâyet Nizâmâtı Tuna dairesinde pek çok semere gösterdi; lakin o semereler Midhat Paşa gibi bir mukdim ve muktedir müşîr-i gayret-semîrin himmetiyle meydana gelmişti. Ne zaman ki yuvadan kuş uçtu, yumurtalar cılk olmaya başladı, yavrular çıkmaz oldu. Hâlbuki nizam yine o nizam memleket yine o memleket"⁶⁰ ifadelerine yer verilmiştir. Ona göre, Tuna'da görülen bütün güzel gelişmeler Paşa'nın himmetiyle gerçekleşmiştir. Buradaki başarı hususen ona aittir.

Aradan bir yıldan daha fazla süre geçer, lâkin Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti'nde yaptığı başarılı işler unutulmamış olacak ki, gazetede yine ondan bahsedilir. 1 Kasım 1869 tarihli gazetede, 12 Nisan 1869 tarihli yazıdaki Midhat Paşa için kullanılan "kuş" tabiri hatırlatılmıştır. Zira o gittikten sonra yerine getirilen Sabri Paşa selefinin yaptığı veya yarım bıraktığı bütün işleri mahvetmiştir. Hatta öyle ki Midhat Paşa gelse, senelerce emek verdiği vilâyetin hâlini görse artık buraları kendisi bile tanıyamayacaktır. Midhat Paşa'nın göreve getirdiği memurların birkaçı hariç hepsi değiştirilmiş, gelenler ise yalnızca para kazanmak arzusunda olduğundan devlet işleri karmaşık bir hâle gelmiştir. Örneğin Avrupa tarzı güzel bir otel açılmıştır fakat 'Kârhanedir falandır' diyerek onu da kapatmışlardır. Midhat Paşa'nın ihyâ ettiği ıslahhanede asılı duran bir resim haleflerinin kini ile yırtılıp atılmıştır. Mahkemelerin hâli de perişan durumdadır. Şüpheliler duruşma salonuna ellerinde akçe torbasıyla girmekte ve kapıcısından başlayarak hakimine kadar bahşiş dağıtmaktadır. Tuna Vilâyeti'nde Devlet-i Âliyye memurlarının çok azı müstesna, kalan hepsinin hamiyeti, gayreti, namusu, dini, imanı, hayatı paradır. Ahlâk ifsad olmuştur. Zira hangisine "Behey adam işte devlet harab oldu. Senin hiç gayretin yok mu ki bu hâlin üzerine insaf

⁵⁷ *Hürriyet*, "İstanbul muhbirlerimizin birinden vârid olan mektup", 14 Rebiyülahir 1285, Nu. 6, s.3, stn.1.

⁵⁸ Çetinsaya ve Buzpınar, *agm*, 8.

⁵⁹ *Hürriyet*, "Usul-ü meşverete dair sekizinci mektup", 13 Şaban 1285, Nu. 22, s.7, stn.2; Nitekim 1867'de dışarıdan hazırlanan bir Bulgar isyanı patlak vermiştir. Eflak'ta (Bükreş, İbrâil, Yerköyü) hazırlanan çeteler, Tuna'yı geçerek Zıştovi'de halkı isyana teşvik etmişlerdir. İsyân kısa sürede Midhat Paşa tarafından bastırılmış, âsiler Rusçuk ve Tırnova'da muhakeme edilerek idam edilmişlerdir. Ancak bundan sonra da yeni isyan planları yapılmaya devam edilmiştir. Yusuf Halaçoğlu, "Bulgaristan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VI, (İstanbul 1992), s. 397.

⁶⁰ *Hürriyet*, "Vilâyet nizamnamesi", 29 Zilhicce 1285, Nu. 42, s.5, stn.1.

ile ifa-yı memuriyet etmeyip devamlı para çalmaya uğraşıyorsun?” denilse derhal söze gelip “Evet bunların hepsini görüyorum lakin bir benim ile iş bitmez sadrazam çalar, serasker çalar, bizim vali çalar, kethüdası çalar, defterdar çalar, şu çalar bu çalar. Yalnız bir ben sadakat edeceğim diyerek çalmamakla koca devlete ne fayda olur? Fakat ben yalnız nefsim zulmetmiş olurum. Ya yarın beni bu memuriyetten defetseler ve hiçbir suçum olmasa ve sadakatimden istikametten bahisle istirham etsem kimsenin vazifesi midir? O zaman çocuk çoluk dileneceğimize şimdi fırsat elde iken beş on kuruş biriktirmenin tarikine bakmalı ve kâr-ı akl dahi budur” cevabını vermektedir. Yazar sözlerini “Hülâsa balık baştan kokar”⁶¹ diyerek yine bütün kötülüklerin sebebinin Midhat Paşa’nın buradan ayrılmasına bağlar.

6 Aralık 1869 tarihinde yayımlanan sayıda yer alan “Tırnovi’den mektup” yazısında müellif, gazetenin 71. sayısında Rusçuk’tan yazılan mektupta yer alan “Zaman-ı saadet gibi yad olunan Midhat Paşa asrının lezzeti yalnız dimağlarda ve yaptığı asar ve hasenat fakat hatıralarda kaldı”⁶² satırlarını okurken kendini zapt edemeyip hüngür hüngür ağladığını yazmıştır. “Paşanın yüzünü bir kere daha görse ayaklarını başına bastırmaya” yeminli olduğunu ifade eden yazar, onun zamanı ile şimdiki zamanı mukayese eden bir kitap yazılsa bunun *Kamus*’un üç cildinden daha hacimli olacağını söyler ve daha sonra sözü Tırnovi’ye getirerek oradaki ahvâli anlatmaya başlar. Buna göre Tırnovi Sancağı Bulgaristan’ın ortasında yer alması dolayısıyla ehemmiyeti Babîâli tarafından da bilinen bir yerdir. O nedenle Tırnovi’deki mutasarrıfın bir parça akli başında bir adam olması lazım gelir iken,⁶³ Âli Paşa tarafından gönderilen idareciler burayı üç dört ay içinde karıştırmışlardır. Yazının devamında yukarıda zikrettiğimiz sıkıntılardan bahseden müellif, sözlerini âdeta isyan ederek tamamlar: “Acaba bizim Şûra-yı Devlet’e alınan âzâmızın kulağı sağır mı oldu? Yoksa dili mi tutuldu? Ah sahipsiz kalan koca Bulgaristan elden çıkmaya yaklaştı. Ah kolera Babîâli’yi yahud yalnız Âli’yi yoklasın, olmaz mı? Bunca halkı beladan kurtarsak olmaz mı? Artık yandık, ateş içinde kaldık, nereye müracaat edeceğimizi şaşırдық.”⁶⁴ Elbette Paşa’nın meclis başkanlığına seçilmesi önemli bir hadisedir ancak Tuna Vilâyeti’nde başlayacak bir hareketlenme büyük bir isyana ve yangına yol açacaktır. Bu, bir taraftan malî bakımdan devleti yine zor duruma düşürecek, diğer taraftan da Şark Meselesi’nin yeniden gündeme gelmesi gibi siyasî sonuçları olacaktır. Babîâli, meşveret etmeden bir karar almış ve vatani tehlikeye atmıştır.

Gazetenin 21 Eylül 1868’de yayımlanan 13. sayısında bir mektup neşredilir. Mektupta Mekteb-i Sultani ve Galata Bankerleri ile Bank-ı Osmani arasındaki ilişkilerden söz edildikten sonra, konu Midhat Paşa hakkındaki bir söylentiye ve buradan hareketle padişahın ona güvenmediğine getirilir. Buna göre Midhat Paşa Rusçuk’tan yazdığı mutalaanâmelerinin birinde “vukuat-ı cariyeye üzerine Bulgarların istihsal-i esbâb-ı temin ve taltifi lüzumundan ve bunun için ittihaz olunacak tedâbirin içinde Bulgarlar ile muhtelit bir memleket askerî tertibin pek münasebet olacağından”⁶⁵ bahsetmiştir. Bunun üzerine padişah, Midhat Paşa’nın Bulgarlara silah verdirerek kendisi için bir askeri birlik oluşturma niyetinde olduğundan kuşkulunmuş, hatta çevresindekilere de sitem etmiştir.

⁶¹ *Hürriyet*, “Rusçuk’tan tahrirât”, 26 Recep 1286, Nu. 71, s.3, stn.2.

⁶² *Hürriyet*, “Tırnovi’den mektup”, 3 Ramazan 1286, Nu. 76, s.3, stn.1.

⁶³ Nitekim, Midhat Paşa zamanında mutasarrıf olan Ali Bey, komitacılar ile mücadele ederek beş on gün içinde gailiyi ortadan kaldırmış ve koca Bulgaristan’ın Girit gibi berbat olmasını engellemiştir. *Hürriyet*, “Tırnovi’den mektup”, 3 Ramazan 1286, Nu. 76, s.3.

⁶⁴ *Hürriyet*, “Tırnovi’den mektup”, 3 Ramazan 1286, Nu. 76, s.4, stn.1.

⁶⁵ *Hürriyet*, “İstanbul’da bulunan muhabirlerimizden birinden tahrirât”, 4 Cemaziyelahir 1285, Nu. 13, s.5, stn.1.

3. Bulgar Çetelerinin Faaliyetleri

Gazetede zaman zaman Bulgar çetelerin örgütlenmeye başlaması ve bunların halka yaptığı eziyetler konu edilmiştir. 17 Ağustos 1868 tarihli 8. sayıda Kemal Bey, İstanbul'dan gelen haberlere göre meclislerde, kahvelerde, vapurlarda herkesin dilinde dolaşan ve Bulgaristan'dan gelen bir haberden bahseder. "Rusya'nın ve Memleketeyn idaresinin himmetiyle" Tuna'nın öbür tarafına takım takım haydut firkaları yerleşmiştir.⁶⁶ Bunlar ahaliye ve yolculara etmedikleri eziyeti bırakmamaktadırlar. Haydutlar gücünü oradaki ecnebi memurlardan almaktadır. Buradaki fesat kurutulmadan karışıklığı gidermek mümkün değildir. Kemal Bey buna örnek olarak Girit'i gösterir ve "Nitekim Girit ihtilaline sebep olan memurîn-i ecnebiyye hâlâ Girit'te bulunduğundan bu kadar canlar ve mallar telef olduğu hâlde fesâd mündefi olamadı"⁶⁷ der. Erbâb-ı vukufun bir diğer rivayetine göre de Bulgaristan'daki, ifsad "Rusya'nın akçesiyle" olmaktadır. Bu durum devam ederse karışıklıklar hiç bitmeyecek ve olası bir ihtilale mâni olunamayacaktır. Meselenin ehemmiyetine binaen Midhat Paşa Bulgaristan'a gönderilmiş ve onun yürüttüğü tahkikattan sonra haydutlardan birkaç tanesi idam edilmiştir. Fakat "Bazıları bu suretin oralarca müessir olduğundan ve bazıları bilakis bu muhakemesiz te'dipler bütün bütün halkı ürküttüğünden" durum daha da kötüye gitmektedir.⁶⁸ Bu noktada Kemal Bey'in bir önerisi olacaktır: Önce Yunanistan'daki haydutlarla mücadele yöntemini hatırlatır. Geçmişteki bir isyanda Babîâli oradaki haydutları ağırlayıp ikramda bulduktan sonra vatanlarına geri göndermiştir. Kemal Bey bunun da etkili bir yöntem olmadığını belirtir. Çünkü "politikada mürüvvet ekser muzır olur."⁶⁹ Doğru yöntem yakalanan haydutların divan-ı harp marifetiyle yargılanmasıdır. Diğer taraftan yazının devamında Londra'daki gazetelerde Bulgaristan'daki fesadın arkası alındığı, bunun da padişahın başarısı olduğu yazmaktadır. Onların kaynağı ise İstanbul'dan gönderilen resmi telgraflardır ve Avrupalı devletlerin vazifelendirdiği gazeteler bu haberleri yaymaktadır. Fakat, hakikat bunun tersidir ve karışıklık devam etmektedir.

Bir sonraki sayıda aynı konu devam ettirilir. Bulgar çetelerine karşı Fransız elçisine mahkûm olan Babîâli politikası eleştirilir: "Bundan on beş sene evvel çıkan haydutları men' etmediği için koca bir Rusya gâilesiyle meşgul iken Yunan'a ilân-ı harp eden Devlet-i Âliyye, şimdi kendi mülkümüz olan Memleketeyn'den Bulgaristan'a sel gibi yığılıp gelen haydutları men' için Fransa elçisinin inayetine müracaat ederek Memleketeyn beyine ondan mektup almaktan başka bir hareket edemiyor. Kezâ ve kezâ."⁷⁰ Kemal Beye göre işler daha da iyiye gidecekken geçmişten ders çıkarılmamış ve böylece yanlış politikalar uygulanması sebebiyle işler daha da kötüye gitmektedir.

Tuna nehri, haydutlar için bir toplanma merkezidir ve orada halka her türlü eziyet edilmektedir. O halde Babîâli'nin yapması gereken bütün dikkatini o bölgeye vermek olmalıdır.⁷¹ 12 Ekim 1868 tarihli gazetede bir yazı şu uyarı ile sona erer: "Mamafih me'mûl olan ikdamâtın bezl ve sarfında madem ki arada Tuna nehri vardır, Memleketeyn'de haydud tahaşşud ve naklinin

⁶⁶ Bulgaristan'da ihtilal çıkarmak üzere Eflak tarafından geçtiği anlaşılan Bulgar eşkiyasının bir kısmı idam edilirken bir kısmına kürek cezası verilmiştir. BOA, ZB. (Zabtiye), 2/77.

⁶⁷ *Hürriyet*, "İstanbul'dan mektup", 28 Rebiyülahir 1285, Nu. 8, s.4, stn.1.

⁶⁸ Adnan Akgün, "Hürriyet Gazetesinin Sistemik Tahlili", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1990), 160.

⁶⁹ *Hürriyet*, "İstanbul'dan mektup", 28 Rebiyülahir 1285, Nu. 8, s.4, stn.1.

⁷⁰ *Hürriyet*, "Devlet-i Âliyye'yi bulunduğu hâl-i hatarnâktan hâlasın esbâbı", 6 Cemaziyelevvel 1285, Nu. 9, s.1, stn.2.

⁷¹ Tuna'daki Bulgar komitelerinin faaliyetleri ve bunlara karşı alınan tedbirler için bkz. BOA, HR.TO., 509/61.

men'î kabil olup lâkin Sırbistan ile arada böyle hatt-ı fâsıl olmamağla asıl Babîâli'nin nazar-ı dikkati bu tarafa atf edilmek muktezâ-yı ihtiyatkârî ve basirettir.”⁷²

12 Ekim 1868 tarihli, 16. sayıda “Memleketeyn Ahvâli” başlıklı yazıda Bulgar meselesine dair gelişmeler tekrar edilir. Buna göre Bulgarlar yirmi seneden beri Tuna'nın diğer tarafına geçip arazi ve emlak edinmekte ve bu bölgede haydutlar toplanıp silahlanmaktadır. Bu haydutları her ne kadar çoğu yakalanıp cezalandırılrsa da nakliyatın ardı kesilmemekte ve fesat devam etmektedir. Yazar, bu halin devamında Bulgaristan'da bir fesat meydana gelme ihtimalinden endişelenmektedir. Böylesi bir ihtimal, Şark Meselesi'nin uyanması anlamına geldiğinden hem Babîâli'nin hem de Avrupa kabinelerinin bu konu üzerinde düşünmeleri ve bu haydutların toplanmasına mâni olunması gerektiğine dikkat çekilmiştir.⁷³ Aynı endişe başka yazılarda da tekrarlanır. Örneğin iki ay sonra yayımlanan 7 Aralık 1869 tarihli gazetede bir yazıda Avrupa Devletlerinin “lisan-ı resmîlerinde daima sulh ve salâhın bekâsından bahs etmekte iseler de bir taraftan mühimmât-ı harbiye ambarlarını doldurmakta ve neferât-ı askeriyelerini tezyîd etmekte oldukları”⁷⁴ndan bahsedilir. Bulgaristan ve Memleketeyn'de yaşanan gelişmelere karşı Devlet-i Âliyye'nin de böyle bir teşebbüse girişmesi lazım iken hiçbir gelişme yaşanmamış olması yazarı endişeye sevk eder. Endişenin bir sebebi de tutulan bir hülâsa pusulasında görüldüğü üzere bütün hazırlığın “ambarda mevcut olan esliha ve mühimmat-ı askeriyenin yekûnu şîshaneli ve kaval ve iğneli olarak şayan-ı istimâl iki yüz bin kadar tüfenk ve yirmi beş bin kadar elbise ve iki yüz kadar su kırbaşı ve o misillü köhne şeylerden” ibaret olmasıdır.⁷⁵ Yazar, Bulgaristan'daki hareketlenmelerin sonunun -Babîâli'nin tedâbir-i hakimânesine kalırsa- Girit gibi olacağından korkmaktadır.⁷⁶

11 Ocak 1869 tarihinde yayımlanan 29. sayıda konu Yunan meselesi üzerinden “Bulgarlar ne olursa isyan ederler?”e getirilir. Buna göre Rum fesadında Rusya orduları Edirne'ye kadar gelmiş, Fransa ile İngiltere bile Devlet-i Âliyye'ye karşı silah kaldırmışken Bulgarlardan, Ermenilerden, Latinlerden, Dürzilerden hiçbiri “dâire-i inkıyâd”dan çıkmamış; Osmanlı memleketinden bir köy bile Hükümet-i Osmaniye'den ayrılmak sevdasına düşmemiştir. Konuyu bir de Girit üzerinden örneklendiren yazar, Girit meselesi patlak verdiğinde Amerika'dan bile Yunanlılara yardım geldiğini, ama Osmanlı mülkünde Rumlar hariç Hristiyan kavmin tek bir ferdinin dahi para vermediğini hatırlatır. Hâli hazırda ise “Memleketeyn'den Bulgaristan'a bu kadar ihtilâl fırkaları geçmesine rağmen” Bulgarlar yerinden bile kıvılcıdamamıştır. Bu kadar sadık olmalarına rağmen Bulgarlar eğer “devlet-i Rum kilisâsının iddiâ-yı bâtilını mürevvic olursa papazlara verdikleri avâid-i tâkat-fersâdan kurtulmak gibi şeyler için heyecan”⁷⁷ gösterirse isyan edebilecekler.

4. Rusya'nın Bulgar Toprakları Üzerindeki Faaliyetleri

Balkan topraklarındaki gelişmeleri dikkatle takip edip bu anlamda pek çok yazı kaleme alan Namık Kemal, buradaki hareketlenmelerin sorumlusu olarak Rusya'yı görür.⁷⁸ 9 Kasım 1868 tarihli yazısında “Gerek Girit ihtilalini bu ana dek sürdürmek ve gerek Bulgaristan ve Sırbistan ve Karadağ içlerindeki casuslarına yeniden teşvikât ile ifsad-ı ahâliye bezl-i maddûr etmek için

⁷² *Hürriyet*, “Memleketeyn ahvâli”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16, s.4, stn.1.

⁷³ *Hürriyet*, “Memleketeyn ahvâli”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16, s.3, stn.2.

⁷⁴ *Hürriyet*, “İstanbul'dan mektup”, 23 Şaban 1285, Nu. 24, s.4, stn.2.

⁷⁵ *Hürriyet*, “İstanbul'dan mektup”, 23 Şaban 1285, Nu. 24, s.5, stn.1.

⁷⁶ *Hürriyet*, “İstanbul'dan tahrirât”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16, s.4, stn.2.

⁷⁷ *Hürriyet*, “Yunan meselesi üzerinden mütâlaât”, 23 Ramazan 1285, Nu. 29, s.3, stn.2.

⁷⁸ Gazetenin 12 Ekim 1868 tarihli sayısında yine Rusya'nın, Bulgaristan ve Sırbistan'da çeşitli vesileler ile fesatlar çıkarmaya çalıştığına dair vurgu yapılmıştır. *Hürriyet*, “Yeni Osmanlılar'ın ilan-ı resmîsi”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16, s.2, stn.2.

bayağı suret-i alenîyyede himmet etmesi” suretiyle Slav ayaklanmalarının baş sorumlusu olarak Rusları gösterir. Bu ithamın ardından, yazısında Fransız politika salonlarında konuşulan senaryolara geçer. Burada “gerek İngiltere ve Fransa ve gerek Avusturya ve Prusya devletlerinin bu hâlâtın vahâmet-i netâyicini bildikleri hâlde hiç seslerini çıkarmamaları”⁷⁹ şeklindeki mahrem bir bilginin kulaktan kulağa yayıldığından bahseder. Ona göre, memâlik-i şarkiyenin taksimi ile ilgili olarak uzun zamandan beri Avrupa devletleri arasında bir ihtilaf olduğu bilinmektedir. İhtilafın giderilmesi için Fransa’nın eski hariciye nazırı Mösyö Moustier’in fikirleri öne çıkmaktadır.⁸⁰ Yazının hemen başında “Evvla Avrupalıların şarkça malumatı tamamıyla hakikat-i hale muvâfik değildir.”⁸¹ diyerek Avrupalıların şark üzerine bildiklerinin hakikatlerden uzak olduğunu belirten Kemal Bey daha sonra bunun nedenlerini açıklar. Buna göre öncelikle Avrupalıların edindiği bilgiler oryantalist seyyahların gerçeği yansıtmayan kitaplarından öğrenilmiştir. Öte yandan Rusya ise “Avrupa’nın bu bâbda olan gaflet ve hiffetinden istifade ile her tarafta akçe kuvvetiyle tuttuğu vesait-i neşr ü ilan ile ahvâl-i şarkiyeye üzerine” yalan haber yazdırmaktadır.⁸²

Hürriyet gazetesinde Bulgar meselesi ile ilgili en yoğun ve tafsilatlı yazılar 29 Eylül 1868 tarihinde yayımlanan 14. sayıda yer almaktadır. “Avrupa’nın ahvâl-i hâzırası” ve “Bulgar hükümeti” başlıklarını taşıyan bu yazılar, önemine binaen olsa gerek, gazetenin ilk iki yazısı olarak peş peşe neşredilmiştir. “Bugün de Avrupa dokuz aylık gebe bir hatun gibi şişip gerilmiştir. Bundan bir şey doğacağına kimsenin şüphesi yok ise de oğlan mı kız mı ne çıkacağı bilinemediğinden gazeteler ve gazeteler gibi politika kehanetinde mâhir olanlar her bir alametten bir mana istinbât ederek evrak-ı havadis ve salonları bin türlü avaz ile doldurmaktadırlar”⁸³ cümleleriyle başlayan ilk yazıda özetle “Avrupa gergin” denilmektedir. Zira Prusya-Avusturya sorunu nedeniyle Fransa ile Almanya arasında bir gerginlik yaşanmaktadır. Bu gerginliğin getirdiği karşılıklı restleşmeler iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmiştir. Rusya ise bu arbededen istifade edecek tek ülkedir. Zira “Kırım Muharebesi’nden beri nizam-ı askeriye ve mühimmat-ı harbiyeye görüp öğrendiği nekâyisi ikmâl ve taraf taraf demir yollar vaz’ıyla esbâb-ı nakliyyeyi teshil gibi ahvâl-i dâhiliyesini yoluna koyduktan mâadâ on beş seneden beri hiçbir tarafta bir gaileye uğramayıp fazla masraf etmedi. Avrupa’nın her meselesine müdahale ederek haysiyet ü itibarını ilerletti.”⁸⁴ Diğer taraftan Rusya, Osmanlı Devleti içinde kendisine faydası olacak başarılı icraatlara muvafık olmuştur. Mesela Girit meselesini çıkararak hiçbir asker kaybetmeden ve bir kuruş harcamadan Osmanlı’nın ekonomisini, nüfûzunu ve haysiyetini yaralamıştır. Yazının devamında “Hâlâ Devlet-i Âliyye bugün Girit’te ve Yunan hududunda bu kadar bin asker tutmaya mecbur oluyor. Sırbistan, Karadağ ve Memleketeyn ve bâhusus Bulgaristan içlerinde ilkâ ettiği

⁷⁹ *Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin Yeni Mukâsesesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20, s.2, stn.1.

⁸⁰ Mösyö Moustier, Türkçe dahi bilmeyen birisidir ve ona “şark ahvâline dair bir şey sorulsa vereceği cevaplar bizim Çin ahvâli üzerine vereceğimiz malumat kabilinden olduğu aşikâr”dır. *Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin Yeni Mukâsesesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20, s.1, stn.2; Ayrıca Mösyö İstanbul’da bulunduğu sıralarda Âli ve Fuad Paşalardan ve onlarla irtibatlı memurlardan başkasıyla irtibat kurmamıştır. Bu yüzden Namık Kemal “Mösyö Moustier İstanbul’da bulunduğu zaman Âli ve Fuad Paşalar ile onlara mansub olan resmi memurlardan başka kimse ile görüştü mü? Ve bunların hilâfında bulunan fırkadan kimin ile teati-i efkâr etti? Türkçe bilir mi?” diye sorar. Moustier’in ve bütün Avrupa’nın müşterek kanaatine göre Devlet-i Âliyye “içini kurt yemiş çürük tahtaya” benzemektedir ve ondan ıslahat beklemek imkânsızdır. *Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin Yeni Mukâsesesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20, s.2, stn.2.

⁸¹ *Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin Yeni Mukâsesesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20, s.1, stn.1.

⁸² *Hürriyet*, “Memâlik-i Osmaniye’nin Yeni Mukâsesesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20, s.1, stn.2.

⁸³ *Hürriyet*, “Avrupa’nın ahvâl-i hâzırası”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.1, stn.1.

⁸⁴ *Hürriyet*, “Avrupa’nın ahvâl-i hâzırası”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.2, stn.2.

fesâdât hasebiyle haydut cemiyetleri ve fırkaları teşekkül edip Balkan'a yerleştiler.⁸⁵ Devlet-i Âliyye buralarda dahi birtakım asker ikâmesine muhtaç bulunuyor"⁸⁶ notuyla Rusya'nın politikaları sonucunda devletin asker gücünü dağıttığından bahsedilir.

Gazeteye göre, "Devlet-i Âliyye için ne haricden muâvenet ve ne de dâhilden ittifak ve mutâva'at ümidine meydan kalır". Avrupa'daki gelişmeler bu kadar karışık iken Osmanlı Devleti, olası bir arbede sırasında kendini müşkül bir durumda bulacağından, şimdiden "esbâb-ı dafiâ tedarikinde bir dakika ihmal ve imhâl etmeyecek" zamandadır. Durum böyle iken devlet hiçbir şey yapmamaktadır. Gazete bunun sorumlusu olarak Babiâli'yi görmektedir. Yazının devamında müellif "Ama bizim için bir cihetle de hiç korku olamaz" dedikten sonra "Babiâli'de Felâtunculuk⁸⁷ durdukça bize bir şey olmaz" mealinde istihza eder.⁸⁸

Takip eden "Bulgar hükümeti" başlıklı yazıda gazetenin okurları çok vahim bir gelişmeden haberdar edilir. Buna göre Bulgar topraklarında geçici bir hükümet kurulmuştur. Bulgarları idare etmeye başlayan bu hükümet, Avrupalı devletlerle muhabereye de başlamış ve bir ilannâme neşredip halka dağıtmıştır.⁸⁹ Metinde Bulgarlara hitaben şöyle denilmiştir:

"Ey karındaşlar! Osmanlı Hükümeti boyunduruğunun bize ettiği fenalıklar artık tahammül olunmaz dereceye geldi. Babiâli bizim halimizi ıslah edeceği yerde daha ziyade berbâd etti. Artık bizim için elimize silah alarak hukukumuzu ve hürriyetimizi feth ü istihsal etmekten gayri çare kalmadı. İşte biz cümleden evvel silahlanıp size misal gösterdik. Siz dahi silahlanıp bize mülhak olunuz ve Boriz ve Karum⁹⁰ evladı olduğunuzu gösteriniz. Siz böyle kolları bağlı gibi durdukça selamete çıkmak ihtimali yoktur. Sizi kurtaracak yine kendi kuvvetinizdir, başka bir şey değildir. Artık iş görmek zamanı geldi. Haydi, biz de hürriyete müstahak bir millet olduğumuzu âleme gösterelim. Hangi millet ü mezhepten olursa olsun herkesin can ü mal ve nâmus ü dinine taarruz etmediğimizden Türkler rahat durdukça onların bir kılına hata gelmez. Bizim maksadımız Hükümetin sû-i istimalatını def ile hukuk-ı milliyemizi yerine getirmekten ibarettir. Cem olunuz bir sancağın etrafına ki onda ya ölüm ya hürriyet yazılıdır."⁹¹

Konuyla ilgili olarak *Opinion Nationale* gazetesinde çıkan bir habere göre Bulgar cemaatleri bu ilannâmeyi binlerce nüsha çoğaltarak Bulgar cemaatleri tarafından askeri birlikler tertip edilmiş ve geçici hükümete gönderilmiştir. Aynı gazete Belgrad'da basılan *Noradnost* namındaki bir Bulgar gazetesinin bir layihâ neşrettiğini ve bu layihânın Bulgar hükümeti tarafından bütün cümle Avrupa devletlerine gönderildiğini bildirmiştir. Layihâda özetle şu ifadelerle yer verilmiştir:

"Bulgar milleti kendiliklerinden yani hiçbir devlet-i hâriciyenin tahrikâtı eseri olmayarak Hükümet-i muvakkatleri vasıtasıyla resmen ilân eder ki artık Türk Hükümetinin boyunduruğunu çekemeyerek ellerine

⁸⁵ 1868 yılı itibariyle Rusya'nın Bulgar çetelerine isyan etmeleri için silah ve adam tedariki konusunda yardımcı olduğu hükümet tarafından da bilinmektedir. BOA., HR.TO., (Hariciye Nezareti Tercüme Odası), 578/44.

⁸⁶ *Hürriyet*, "Avrupa'nın ahvâl-i hâzırası", 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.3, stn.1.

⁸⁷ Felatun, Yunan düşünürü Aristo'nun İslamî literatürdeki adıdır. Arap alfabesinde "p" konsonantı olmadığından ve yan yana iki sessiz harfin telaffuzunda güçlük olacağından "Felatun" ve "Eflatun" biçiminde kullanılmıştır.

⁸⁸ *Hürriyet*, "Avrupa'nın ahvâl-i hâzırası", 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.3.

⁸⁹ Bu ilannâmeler 1868 yılında Tuna Vilayeti'nde isyan başlatan komitecilerin üzerinden çıkmıştır. İlâveten Bulgar Marşı'nın bulunduğu belgeler de bulunmuştur. Bu belgelerden birisi "Balkan Geçici Hükümeti" imzasını taşıyan bir belgedir. Bulgarlara hitaben yazılmış olan bu bildiriye, Türk yönetiminden şimdiye kadar kötülük gördükleri ve bu durumun hiçbir zaman düzelmeyeceği, bu yüzden silaha sarılmanın zamanı olduğu yazılmıştır. İsyanı bastıran Midhat Paşa, komitecilerin üzerinden çıkan bir mektubu tercüme ettirerek İstanbul'a göndermiştir. Bu mektubun içeriği de benzer niteliktedir. Bulgarların Türk yönetiminden memnun olmadıkları dile getirilmiş ve istekleri yerine getirilmezse büyük bir kuvvet ile başka bir şekilde amaçlarına ulaşmaya gayret edecekleri yazılmıştır. Mahir Aydın, *age*, 68.

⁹⁰ Boriz (Boris) ve Karum (Krum), IX. asırda hüküm sürmüş Bulgar krallarıdır. Boris Han'ın Hristiyanlığı kabul etmesiyle Bulgarlar hızlı bir şekilde hristiyanlaşmışlardır. Nikolay Todorov, *Bulgaristan Tarihi*, çev. Veysel Atayman, (İstanbul: Öncü Kitabevi, 1979), 18.

⁹¹ *Hürriyet*, "Bulgar hükümeti", 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.3, stn.2.

silah almışlar ve hukuklarının istihşâli ve boyunduruktan kurtulmak maksadı için kanlarını dökmeye hazırlanmışlardır. Bulgarların bu hareketi Avrupa muvazenesine hâlel verecek yolda politikaya veyahut bir isnâd-ı hâriciye mebni olmayıp mücerred Sırbistan ve Memleketeyn ahâlileri misillü ehl ü müstahak oldukları bir idâre-i mümtâzeye nâil olmak içindir. Zira elli altı sene-i milâdiyyesinde Hristiyanların bunca kanları pahasına istihşal edilen Hatt-ı Hümâyûn bir safha-i meyyite hükmünde kaldı. Padişahın zor ile Bulgaristan'a sokmak istediği islahat asrın ve ezhânın ihtiyâcât ü makâsidine muvafık olmadıktan başka, bizim din ü milletimizin efkârına da mugayir şeylerdir. Vergiler iki kat ve belki üç kat oldu. Umur-ı ruhaniyemizde kaide-i teşrifat-ı ihtiramkâriye riayet olunmadı. Hülâsa mahkemelerin ve hükümetin sû-i istimâlâtı bizi zâlimlerin oyuncuğu etti. İşte Bulgarların ayaklanmalarının başlıca müsebbibleri bunlardır.”⁹²

Her iki metinde görülen müşterek bir hususa göre, Bulgarlar kesin olarak hürriyet istemektedir ve bunun için her şeyi göze almışlardır. Bu anlamda kilise aktif bir rol oynamakta ve geçici hükümeti de mücadele yolunda itmektedir. İkinci metinde ise uygulayacakları dış politika ile Avrupa'nın mevcut dengesini bozmayacaklarını vaad edip tek arzularının Sırbistan ve Memleketeyn halkları misali lâyük oldukları özgürlüğe kavuşmak olduğunu belirtirler.

Yazının devamında *Tan* gazetesinin 3 Eylül tarihinde Bulgaristan'dan alıp neşrettiği bir mektuba yer verilir. Burada Bulgaristan'daki direnişin nasıl başladığına dair tafsilatlı bilgiler yer almaktadır. Buna göre Bulgaristan'da bozgunculuk yapan çeteler bir yıl öncesinde tertip olunmuştur: Bunların bir takımı Memleketeyn idaresi dâhilinde ve bir takımı da Rusya toprağında teşekkül eylediler. Rusya'daki merkez Hocabey⁹³'dir.

“İlanât ve evâmîr-i mühimme Hocabeyinde zengin sarraflar salonlarında müzakere olunup oradan icraya verilir ve bu harekâtın ruhu olan akçe sandığı dahi oradadır. Bu sandığı kim doldurduğunu söyleyemem. Zira isbatı müşkildir. Yalnız şunu diyebilirim ki sandık leb-â-leb doludur ve meclislerin sâir hususta noksanları var ise akçece yoktur. Tertib ü tahsir olunan haydutların maaşları ve elbise ve ta'yinatı ve maârif-i nakliyyeleri ve i'lânât-ı hafiyenin masârif-i tab'iyye ve neşriyyesi ve meclis a'zâlarının vazâ'if ü masârif-i bilcümle bu sandıktan tesviye edilir. Ve Maşrık-ı Tuna namında İbrâil'de hafiyen basılan gazete masârif-i dahi oradan verilir. Lakin bu tertibatı ve bu sandığı teşkile muvaffak olan erbab-ı himmet yalnız sandığa akçe vermekle kanaat etmeyip esliha ve mühimmat ve her nev' levâzımât hususunda dahi bezl-i makdur-ı fütüvvet ederler.”⁹⁴

Yazıda yukarıdaki genel bilgilerden sonra anlatılanlarla ilgili örneklere geçilir. Bulunan barut varilleri, arabalar dolusu silahlar, gizli yollardan giderek malzeme taşıyan arabalar örnek verilir. Bulunan silahların Prusya yapımı olduğu belirtilir. Elbise ve üniformaların Bükreş'te tanzim edildiği ve Kazak askerlerinin kıyafetlerine benzediği, özellikle kalpaklarının üzerinde gümüşten kartal resmi olduğu anlaşılmaktadır. Temmuz ortalarında Bulgaristan'da karışıklık çıkarmak üzere kurulmuş olan meclisler tarafından toplanan haydutlar, Tuna'nın diğer tarafına sevk edilmiştir. Fakat bu haydutlar Tırnova civarında tetikte olan Türklerin mukavemeti ile karşılaşmış ve şimdilik amaçlarına ulaşamamışlardır. İlerleyen zamanlarda yine aynı şekilde haydutların sevki pek muhtemeldir. Haydutların sevkinde daha önce Bükreş'in bir istasyon olarak kullanıldığı ve yakın zamanda bir takım haydudun bu kez belki Belgrat'tan gönderileceği belirtilir.⁹⁵

⁹² *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.4, stn.1.

⁹³ 1768-1774 ve 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşları neticesinde Osmanlı Devleti Karadeniz'in kuzeyindeki hakimiyetini kaybetmiş, Hocabey de bu esnada Rus topraklarına katılarak yerine Odessa şehri inşa edilmiştir. Mesut Karakulak, “Hocabey'den Odessa'ya Bir Limanın Gelişimi”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* V/12 (2015): 288.

⁹⁴ *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.4, stn.1.

⁹⁵ *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.4, stn.1; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi XI*, haz., Münir Aktepe, (Ankara: TTK, 1989), 84.

Bulgaristan'da olup bitenlerle ilgili olarak verilen bilgilerden sonra müellif meseleyi kendi açısından değerlendirir. Evvela, Bulgarlar tarafından dile getirilen şikâyet ve istediklerin tamamının muhatabı Babîâli'dir. Zira “Şikâyet olunan sû-i istimalatı ve mezâlim ü i'tisafâtı eden taşra memurlarını Babîâli intihâb eder. Niçin böyle eder denirse, Babîâli eski Yunan putperestlerinin tahayyül ettikleri Olimpos dağına benzer, onda birkaç ilah-ı müşahhas vardır, onların emr ü fermanları ta'riz ü su'alden masun ve münezzehtir, cevabı verilir, biter gider.”⁹⁶ Muharrire göre, memleketin her tarafından bu türden haklı şikâyetler gelmektedir. Bunun yegâne sorumlusu Babîâli'dir:

“Varsın Bulgaristan ayaklansın, varsın Girit şu hale gelsin, varsın memâlik harap olsun, varsın ahali ezilsin, varsın nâmus-ı saltanat ber-bâd olsun, varsın ümmet-i Osmaniye bitsin, varsın Devlet-i İslâmiye perişan olsun, velhâsıl varsın ne olursa olsun. Tek ilah-ı müşahhasların irade-i keyfiyeleri yerini bulsun. Tek Meclis-i Şûrâ-yı Ümmet yapıp da ihsanlara, israflara, kazancılara mâni' olmasın.”⁹⁷

Geçici hükümetin istediği şey, Bulgaristan'da Sırbistan ve Memleketeyn'deki gibi bir idare kurmaktır. Muharrire göre bunda Bulgarların kat'î olarak hakları ve hiçbir menfaatleri olamaz. Çünkü “her kavmin bir idare-i mümtâzeye mazhariyyet hakkı farziyattan olarak teslim edilse bile” Bulgarlar, Sırp'lar ve Ulahlar gibi müstakil bir kavim değildir; farklı bölgelerde ve muhtelif mezheplerde bir topluluktur. Nitekim Sırbistan'ın bir ucundan öteki ucuna kadar gidilse Sırp'tan başka millet görülmez. Kezâlik Memleketeyn dahi böyledir. Lakin Bulgaristan denilen yerde Bulgar Müslümanlarından Pomaklar, Çıtaklar, Bulgar Katolikleri, Rum papazları, farklı mezheplerde Bulgarlar ve diğer çeşitli isimler altında nice oymaklar bulunmaktadır. Şu durumda Bulgarların istediği bir devlet iki şekilde kurulabilir. Ya bütün Bulgarları bir dairede toplayıp farklı mezheplerden olanları defetmek ya da nerede bir Bulgar bulunursa o memleketlerin hepsini Bulgar idaresine vermek lazım gerekecektir. İkincisini akıldan geçirmek dahi mümkün değildir.⁹⁸

Muharrir, yukarıda izah ettiğimiz koşullara ilaveten meseleye menfaat noktasından da bakar ve Bulgarları ikaz eder. Zira yeni hükümet kendilerinden vergi, aşar ve resûmât isteyecektir. Üstelik asker talep edecektir. Oysa Osmanlı Devleti kendilerinden beş on kuruş karşılığında asker istememektedir. Osmanlı devlet gücünü kullanarak bölgeyi korumakta ve onlar için görece huzurlu kılmaya çalışmaktadır. Bulgarların bunu da göz ardı etmemesi gerekir. Devamında “Hususiyle Rusya'nın İstanbul'a mâlik olmak efkârı ile etmekte olduğu teşebbüsât meydanda olduğundan böyle bir arbedenin zuhuru halinde teşekkül edecek Bulgar iradesi kendini ne kuvvetle muhafaza edebilir?”⁹⁹ diye sorar. Zira Bulgaristan Rusya'nın idaresine geçerse Osmanlı memurlarının sû-i istimalatından daha fazla zarar görecektir. Lehistan'ın, Kırım'ın ve Gürcistan'ın durumu meydandadır. Bu sebeplerle geçici Bulgar hükümetinin faaliyetlerinde Bulgarlar için bir menfaat bulunmayıp belki büyük bir mazarrat görünmektedir. Yazar sözlerinin sonunda Bulgarlara yönelik uyarıların da tonunu iyice yükseltir:

“İşte Yeni Osmanlılar'dan olan Bulgarların efkârı bu merkezde olduğundan bilcümle Bulgarlara beyân olunur ki zikr olunan ilan-nâme ile layihâyı yazan ve neşredenler bilcümle Rusya Devleti'nin akçesini alan vatan hainleridir. Bulgarların menfaat-i sahîhası Devlet-i Osmaniye ile beraber olmaktır. Hükümetin def-i sû-i istimalatını devletten istid'a etmeli ve bununla beraber daire-i intibah ü teyakkuzdan çıkıp da Rumların düştüğü kuyuya düşmemelidir.”¹⁰⁰

⁹⁶ *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.4, stn.2.

⁹⁷ *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.4, stn.2.

⁹⁸ *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.4-5.

⁹⁹ *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.5, stn.1.

¹⁰⁰ *Hürriyet*, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14, s.5, stn.2.

Gazetede Bulgaristan konusunda Yeni Osmanlılar'ın zaman zaman fikir ayrılıkları veya kafa karışıklığı içinde oldukları görülür. Bazen aynı muharririn gelişmelere göre bakış açısında değişikliğe gittiği fark edilir. Daha çok Bulgaristan'ın niyeti ve ne istediği konularında tezahür eden bu husus, zaman içinde Rusların Bulgar toprakları üzerindeki gizli planlarının görülmesine mâni olmuştur. Örneğin, 5 Ekim 1868 tarihli 15. sayıda "Mesele-i müsâvât" başlığı altında sair milletlerin Osmanlı hukukundaki durumu irdelenirken "Bulgarlar ise hem nüfusça ve hem de memlekete menfaatçe diğerlerinden ziyade oldukları hâlde..." şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır. Müellifinin kim olduğu bilinmeyen bu yazı, Bulgarların memlekete faydası anlamında en önde görülmesi bakımından dikkat çekicidir.¹⁰¹ Aşağıda sıralayacağımız birkaç örnekte Bulgarları dost ve sadık gören bir bakış açısı dikkat çekmektedir. Yine, 22 Mart 1869 tarihli gazetede Bulgarlar bütün ecnebi unsurlar içinde "nüfuslarının kesreti ve mevkilerinin Rusya'ya mücavereti cihetiyle en ehemmiyetlisi"¹⁰² olarak değerlendirilmiştir. Muharrire göre Bulgarlar şimdiye kadar daima itaat etmişlerdir. Bunun maddî ve manevî birkaç sebebi vardır ki birincisi buldukları yerlerde şecaat-ı fitriye ile silahlanmış bir takım ehl-i İslâm'ın varlığıdır. Bugün Bulgarlar Osmanlı aleyhine silaha sarılacak olsa ilk olarak oradaki İslam unsurları tarafından kulaklarının çekileceğini bilirler. İkincisi ise kendilerinin fitraten metanet sahibi ve boş hayallerden uzak olmalarıdır. İçlerinde irfan sahibi olanlar bir isyana giriştiklerinde kavimlerinin uğrayacağı belayı öngörürler. Oldu ki istiklâl kavuşsalar bile şimaldeki karakuşun pençe-i istiklâline düşeceklerini bilirler. O nedenle "Osmanlı idaresinde mazlum olmayı, Rusya hükümeti altında ma'dûm olmaya" tercih ederler. Arifleri çıkarıldığında kalan sade halk, sükûnetli ve hâline razı bir halktır. Yazar "şimdilik Bulgaristan'dan pek de korkulmaz." diyerek mevcut duruma razıdır.¹⁰³ Hâsılı bugün ülke sınırları içindeki akvâm-ı sâirenin isyanı mülâhaza edilmemelidir. Fakat değerlendirmeler hep hâl-i hazırda dairdir. Yazar bu noktada "Acaba ilerisi ne olacak, akvâm-ı gayrimüslimenin razı görünenlerden bu mutavaat ve müştekilerinde bu kudretsizlik kalacak mı?" diye sorar ve cevaben "İdaremiz bu hâlinde durursa elbette kalmaz." demek suretiyle endişesini dile getirir.¹⁰⁴

Eğer Osmanlı idaresi bu basiretsizlikle devam ederse Rusya her gün devletin başına bir başka gaile çıkarıp nüfusumuzda itlaf ve servetimizi israf çıkaracaktır. Sonunda yazarın korkuları gerçek olacaktır: "Hele yakında bir de Bulgar galesi çıkarsa Allah göstermesin gençlerimizin idrak edebileceği derecede yakın bir zamanda köylerimizin birçoğu baykuş kümesi hâline gireceğinde ve o zaman Şark tahtgâhında Saltanat-ı Osmaniye mahvolarak her kavim bir diğer hevese düşeceğinde ve bu ihtilaf cümlemizi şimâlin kuvve-i gâlibesine esir edeceğinde hiç şüphe olunmasın."¹⁰⁵ Peki çare nedir? yazar yazının son paragrafında bir aydın sorumluluğuyla çözümünü de şu şekilde yazar:

"Bu belânın def'ine ise iltizam-ı adâletden başka çare yoktur. Nüfus-ı İslâmiyeyi bu tedenniden o kurtarır. Akvâm-ı sâire-i adâlet görürse devlete ısırır. Hıfz-ı vatanda silah kullanmak hizmetine mahzursuzca müşâreket eder. Mülkün içinde ne bir kuvve-i tahribiye kalır. Ve ne de Rumların pâlikarya fırkasından başka düşman bulunur. Ve onlar da az zamanda ve az tecrübe ile tebdil-i efkâr ederler. Adaletin

¹⁰¹ *Hürriyet*, "Mesele-i müsâvât", 18 Cemaziyelahir 1285, Nu. 15, s.3, stn.2.

¹⁰² *Hürriyet*, "Mehâlik-i hariciye ve dahiliye", 8 Zilhicce 1285, Nu. 39, s.6, stn.1.

¹⁰³ *Hürriyet*, "Mehâlik-i hariciye ve dahiliye", 8 Zilhicce 1285, Nu. 39, s.6; Nitekim, Fransa'nın Filibe konsolosu Dozon, 1868 yılına ait raporunda, Bulgar ahalinin komitecilerle bir iş birliği içerisinde olmadığını, bilakis komitecilerin yerlerini hükümet yetkililerine bildirdiğini belirtmiştir. Aydın, *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*, 68.

¹⁰⁴ *Hürriyet*, "Mehâlik-i hariciye ve dahiliye", 8 Zilhicce 1285, Nu. 39, s.6, stn.2.

¹⁰⁵ *Hürriyet*, "Mehâlik-i hariciye ve dahiliye", 8 Zilhicce 1285, Nu. 39, s.7, stn.2; Esasen Rumeli topraklarını bekleyen tehlikeler Âli Paşa tarafından da dile getirilmiştir. Girit'den göndermiş olduğu layihada endişelerini "Ufukta büyük bir bora belirmekte" şeklinde ifade etmiştir. Ali Fuat Türk geldi, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, 98.

usûl-i meşverete mütevakkıf olduğunu ise defaatle beyân etmiştik. Fakat kabulü hâlinde kuvve-i umûmiye seyf-i zulm ve kanun-i devlet hüccet-i tezvir ve hazine-i mâliye kese-i sefahat olmaktan kurtulmak lazım gelir. İşte asıl çaresi müşkül olan ‘evdeki hırsız’ hükümetin zulm ve gasba gösterdiği temayülden ibarettir.”¹⁰⁶

Yazara göre çaresi zor olan şey, hükümetin zulme ve gaspa olan temayülüdür. Osmanlı onu bir halledebilse diğer sorunlar kendiliğinden çözülecektir. Zira adâleti tesisi ile halk devletine ısınacak, silahı yalnızca vatan savunması için kullanacaktır. Maddî ve manevî bütün kuvveti tahrip etmeden memleket hizmetine saklayacaktır.

Yeni Osmanlılar’ın en büyük rakibi durumunda olan politikacı hiç kuşkusuz Âli Paşa’dır. Bu bağlamda “Âli Paşa kadar değerli düşmanları olan bir devlet adamı azdır.”¹⁰⁷ ifadesi dikkat çekicidir. En baştan itibaren Mustafa Reşit Paşa, Cevdet Paşa ve Şinasi, daha sonra da Ziya Paşa ve Namık Kemal, bunlardan her biri Âli Paşa’ya amansız düşmanlık gütmek için şahsî veya ulvî nedenlerle ayrı ayrı motivasyona sahip olmuşlardır. 1868’de Fuad Paşa’nın ölümünden sonra da gazetenin hedefindeki tek kişi o kalmıştır. Gazetede devletin dış ve iç politikasına yönelik eleştirilerin hemen hepsinde Âli Paşa üzerinden suçlamalar yapıldığı görülmektedir.¹⁰⁸ Örneğin 28 Aralık 1868 tarihinde yer alan ve müellifini belli olmayan “İdare-i hâziranın hülâsa-i âsârı” başlıklı uzun yazıda ordunun ve donanmanın hiç hükmünde olduğu, Rusya’nın müdahaleleri üzerine Avrupa’nın ürküp Girit’i ayırmaya kalktığı, İstanbul’un haksızlıklardan her bahsettiğinde ise “Ne yapalım, askeriniz var amma, yok. Gemileriniz var amma o da yok. Paranız bütün, bütün yok. Bir Girit eşkıyasıyla başa çıkamıyorsunuz. Yarın Tırhala taraflarında, ya Bulgaristan’da bir ihtilal daha zuhur ederse sonra Rusya’nın önüne kim duracak. Bari şu adayı verin de karışıklığın önünü alın”¹⁰⁹ gibi cevaplar alındığı anlatılır. Yazara göre Babıâli her ne tedbire kalkışıyor ise işin içine, ya hıfz-ı câh maddesi ya liyakatsizlik karışıp işi daha ziyade çıkmaza götürmektedir. Sözlerini “Hatta vaktiyle Rusya ordusuna karşı duran serdâr-ı ekremin¹¹⁰ teskin edemediği bir fesâdı bastırmak, gölgesinden korkan ve şapkayı havan zanneden Âli Paşa hazretlerinin cesaret ve maharetine kaldı. Kan ırmağıyla sönmeyen bir ateşi mürekkep damlasıyla söndürmek istediler.” cümleleriyle devam ettiren yazar, görülmektedir ki Âli Paşa’yı son derece ağır bir benzetmeyle eleştirir. Bir kez daha görülmektedir ki Yeni Osmanlılar’a göre memlekette olumsuz giden her hadisenin müsebbibi Âli Paşa’dır.

14 Haziran 1869 tarihli gazetede neşredilen “Hizmet-i askeriye” başlıklı yazıda Bulgarlar ile Ermeniler hakkında bir değerlendirme yapılmış ve yazının sonunda bu iki kavmin “isyana girişmeyeceği” sonucuna varılmıştır. Müellifi böyle düşünmeye sevk eden birkaç husus vardır. Buna göre evvela, Bulgar ve Ermeniler, daha evvel Rus ülkesine hicret eden veya sonradan oraya avdet eden karındaşlarından Rusya idaresinde bulunan kavimlerin ne hâllere düştüklerini öğrenmişlerdir. İkinci olarak, Rusya’nın türlü vaatlerle istila ettiği Lehistan, Kırım, Gürcistan ve Dağıstan taraflarında yaşattığı esaret ve zillet ortadadır. Bulgar ve Ermenilerden bunları bilenler, yazılanları okuma kabiliyetinde olan tahsilliler her şeyin farkındadır ve bilhassa Lehistan’ın

¹⁰⁶ *Hürriyet*, “Mehâlik-i hariciye ve dahiliye”, 8 Zilhicce 1285, Nu. 39, s.7, stn.2.

¹⁰⁷ Mithat Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 157.

¹⁰⁸ Beydilli, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, 430-431.

¹⁰⁹ *Hürriyet*, “İdare-i hâziranın hülâsa-i âsârı”, 14 Ramazan 1285, Nu. 27, s.7, stn.1.

¹¹⁰ Burada bahsedilen kişi Namık Kemal’in öz dedesi olan Topal Osman Paşa’dır. Kendisi I. Mahmud zamanında kısa bir süre de olsa sadrazamlığa kadar yükselmiştir. Yazıda, askerî ve idarî yönden son derece başarılı olan Topal Osman Paşa’nın doğu vilayetlerinde valilikler ve beylerbeyi olarak görev yaptığı döneme atıf yapılmaktadır.

uğradığı üzüntü verici ahvâli gözleriyle gördüklerinden Rusya'nın tabiiyetine girme arzusunda olmayacaklardır.¹¹¹

15 Şubat 1869 tarihli gazetede “Edirne’den mektup” başlıklı bir yazıda Rusların Bulgarlar üzerine tasarladığı bir plandan bahsedilir. Mektubun mülâhaza bölümünde Fransa ile Prusya arasında mutlaka bir savaş çıkacağı, Rusya'nın da Yunan, Bulgar ve Karadağ meselesini kurcalamaya devam ederek Osmanlıları parçalayacağı ve bir şekilde Avusturya ve İtalya'nın da işin içine gireceği yazılır. Hâsılı bu senelerde Avrupa haritası üzerinde köklü bir değişiklik olacağı düşüncesi mevcuttur ve söylentilere göre Prusya başvekili Mösyo De Bismarck da kendince bir Avrupa haritası tanzim etmiştir. Sureti Avrupa gazetelerinde de basılan bu haritaya göre Sırp, Memleketeyn ve Tuna toprakları Osmanlı'dan kurtarılacak ve daha sonra “Tuna memâliki devleti” namıyla yeni bir heyet devleti teşkil edilerek böylece Şark Meselesi sorunu çözülecektir. Mektubu gönderen zât, bu iddiaları dile getirdikten sonra sözlerini “Ne güzel tertib-i zâhir Devlet-i Âliyye taksime düşmüş ortada geziyor. Zâhir Türkler memleket ve kaleler terk etmeyi iftihâr addederek ses bile çıkarmazlar. Mösyo De Bismarck, Âli Paşa'nın himmetiyle öyle bir tasavvurun icrasına ümidvâr oluyorsa hata etmiştir. Hayır, hayır bu kadarına O da razı olmaz.”¹¹² diye tamamlar. Ona göre Âli Paşa bile bu kadarına müsaade etmeyecektir. Dolayısıyla Bismarck'ın ümitlenmesi boşunadır.

15 Şubat 1869 tarihli gazetede bir de hatıra zeyl edilmiştir. Ziya Paşa'nın kaleme aldığı bu ekte, Bulgar meselesi de içinde olmak üzere dış politikaya dair pek çok konuda devletin zor durumda kalmasına neden olarak “her devletin İstanbul'da mukîm elçileri olduğu hâlde Devlet-i Âliyye'nin düvel-i saire nezdinde daimî surette sefâreti bulunmaması”¹¹³ gösterilir. Zira bu surette Osmanlı Devleti oralarda olup bitenlerden haberdar olamamaktadır. Diğer yandan “İstanbul'da bulunan düvel-i saire süferâsı dahi Beyoğlu'ndan harice çıkmayıp ve sefâretlere müntesib olan bazı Rum tercümanlardan başka yerliden kimse ile ihtilât etmeyip Babiâli ricâlini ahyânen gördüklerinde dahi suret-i resmîyede görüştüklerinden Devlet-i Âliyye'nin ahvâl-i dahiliyesine ve millet-i Osmaniye'nin usul ve âdât-ı millîyesine dair hâsıl ettikleri malumat, garazden sâlim olmayan eşhâstan işittikleri rivâyâtтан ibaret idi” denilerek Beyoğu civarında oturan yabancı sefirlerin devletin ahvâl-i dahiliyesinde olup bitenleri görememesi ve Osmanlı toplum yapısını hakiki anlamda bilmemelerini eleştirir. Bu durum, Paşaya göre “iki taraflı cehalet”tir.¹¹⁴

22 Şubat 1869 tarihli gazetede “Bundan on bir gün evvel Bulgar komitesine Rusya tarafından Lehistan İhtilali'nin fezlekesi yani Lehlilerin usûl ve tertibât ve tasmîmâtının ceridesi ihdâ olundu. İşitildiğine göre sureti Tuna boyunda olan bazı konsoloslara da gönderilmiş” bilgisi verilir. Buradaki maksat silahı eline almış Bulgar çetelerine ne yapmak gerektiğine dair bir yol haritası oluşturmaktır. Artık Rusya'nın Bulgarlar üzerindeki niyeti iyice açığa çıkmış, isyan hazırlıkları alenen yapılmaya başlanmıştır. Ruslar bir taraftan da Hocabey'den Kili'ye ve Basarebya tarafına bir telgraf hattı çekmek suretiyle Balkanlarla muhaberatını tahkim etmekle meşguldür.¹¹⁵ Yazarın Rusya'nın bütün bu teşebbüsleri karşısında teselli bulduğu tek nokta Bulgarların aslında henüz bir isyan başlatacak iradeye sahip olmamasıdır. Komiteler çeşitli vaatlere rağmen yirmi otuz kişi bile toplayamamaktadır. Dolayısı ile yazar, eşkıyanın gözleri önünde ortadan kaldırıldığına şahit olan Bulgarların şimdilik büyük bir isyanı göze alamayacağı fikrindedir. Ancak ilerleyen zamanlarda

¹¹¹ *Hürriyet*, “Hizmet-i askeriye”, 4 Rebiyülevvel 1286, Nu. 53, s. 4-5.

¹¹² *Hürriyet*, “Edirne’den mektup”, 3 Zilkade 1285, Nu. 34, s.8, stn.2.

¹¹³ *Hürriyet*, “Hatıra zeyli”, 3 Zilkade 1285, Nu. 34, s.1, stn.1.

¹¹⁴ *Hürriyet*, “Hatıra zeyli”, 3 Zilkade 1285, Nu. 34, s.1.

¹¹⁵ *Hürriyet*, “Vidin’den tahrirât”, 10 Zilkade 1285, Nu. 35, s.6, stn.2.

mevcut şartlar çerçevesinde ve özellikle dış tahriklerin şiddetine göre bölgede olası isyan faaliyetlerine karşı tedbir alınması gerekmektedir.¹¹⁶

5. Bulgar Kilisesi Sorunu

1869 yılının mayıs ayından itibaren Hürriyet'in gündemine Bulgar sorunuyla bağlantılı olarak kilise konusu girmeye başlar. Bu anlamda neşredilen ilk yazı 17 Mayıs 1869 tarihli gazetede yer alır. "Reybü'l menün" başlıklı bu yazıda İstanbul'da yayımlanan *Terakki* gazetesinde yer alan bir haberden bahsedilir. Buna göre *Terakki*'nin 116. sayısında Hayreddin Bey isimli yeni hakimlerden biri *Hükümet ve Teba'a* başlıklı bir yazı neşretmiş ve burada "ipsiz sapsız birtakım mukaddimât ve tafsilat serd ettikten sonra", "serbeste-i mezhep" meselesine girip Bulgarların Rum Patrikhanesi'nden kurtarılmasını tavsiye etmiş, eğer öyle olursa onların İslam uleması gibi sade bir hâl içinde ruhbanlar yetiştirerek asayiş sağlamayacaklarından söz etmiştir. Müellife göre zavallı Bulgarlar'ın Rum Patrikhanesi'nden çıktıkları zorluk kendilerinin hükümetten çıktığı ezaya eşittir. Bulgar kilisesinin bağımsızlığını ruhbanlık meselesine benzeten müellif, sonra da konuyu İslam akidesiyle mukayese yoluna gitmiş ve bu şekilde talebin yersiz olduğuna ispata kalkmıştır. Ona göre, hâl böyle iken Hayreddin Bey bilmediği şeylerden bahsederek marifetfuruşluk yapmakta ve böylece oldukça itibarlı bir gazeteyi maskara etmektedir.¹¹⁷

31 Mayıs 1869 tarihli gazetede Bulgar kilisesi konusuna devam edildiği görülür. Yazar bu kez Bulgarları "bîçare" olarak sıfatlandırır. Zira Rum Patrikhânesinin esaretinden kurtulmaya müyesser olamamışlardır. Mesele o ki sadaret makamına bu konu hakkında Filibe'den birkaç yüz imzalı dilekçe gelmiştir. Osmanlı Devleti "serbesti-i mezhebi ilân etmiş ve nüfuzca Rumlar'ın iki üç misli olan Bulgarlar mazlûmiyetlerini isabet ile patrikhânedan ayrılmaya senelerce ikdâm eylemiş" iken Babîâli, patrikhânenin itirazını "levâzım-ı diniyye" hükmünde tutarak milyonlarca Bulgar'ın talebini geri çevirmiştir. Bu durum eleştirilmektedir. Gazetenin Bulgar kilisesi konusunda birkaç haftada fikir değiştirmesi elbette hayrete şayandır; ancak bu ani politika değişikliğinin sebebi yazının sonundaki cümleden anlaşılmaktadır: "Bundan dolayı Bulgarlar kâmilen me'yus olup da sâlihe sarılırlarsa hayırlı bir şey mi olur?"¹¹⁸ Bu hususta da açıkça görüldüğü üzere, Yeni Osmanlılar'ın her hadise karşısında tavrını ve hareket tarzını belirleyen etken, devletin faydası noktasıdır.

Aradan altı ay geçer fakat patrik meselesi gündemdeki yerini korur. 4 Ekim 1869 tarihli gazetede yer alan "İstanbul'dan tahrirât" başlıklı yazıda İstanbul'dan hiç de hoş olmayan haberlere yer verilmiştir. Buna göre, her ne kadar İstanbul'daki gazeteler "padişahın sayesinde memleketin her tarafında huzur ve asayişin tam olduğunu" neşretse de her tarafın ahvâli bunun tersini göstermektedir. Nitekim İşkodra tarafları karışmış, hayli kan dökülmüştür. Sırp gazetelerinin yazdıklarına göre Slavlar organize olmaya başlamıştır. Memleketeyn prensinin Rus bir prensesle evleneceği haberleri dolaşmaktadır. Esasen, Yunanlıların bağımsızlıklarını kazanmaları, Balkanlardaki Slav unsurlarını Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya yönelik bir beklentiye ve çabaya sevk etmiştir.¹¹⁹ Mısır meselesi de öylece durmaktadır. Bulgarlar ise "Rum Patrikhânesi'nin

¹¹⁶ *Hürriyet*, "Vidin'den tahrirât", 10 Zilkade 1285, Nu. 35, s.7, stn.1.

¹¹⁷ *Hürriyet*, "Reybü'l-menün", 5 Safer 1286, Nu. 47, s.5, stn.2.

¹¹⁸ *Hürriyet*, "İstanbul'dan mektup", 10 Safer 1286, Nu. 49, s.7, stn.1.

¹¹⁹ Mithat Aydın, "Namık Kemal'in Siyasi Yazılarında Rusya'nın "Şark Meselesindeki Yeri ve Memleketeyn Meselesi", *Erdem* 53 (2009): 39.

mezâliminden kurtulmak için”¹²⁰ galeyana halindedir. Anadolu tarafında ise memleketin her köşesinden Babîâlî’ye şikâyet mektupları yağmaktadır. Bütün bunlar “alâmât-i hayriye”den değildir.

Bir sonraki sayıda, yani 11 Ekim 1869 tarihli gazetede “Sultan Abdülaziz Han, Ziya Bey, Âli Paşa” başlığıyla neşredilen ve sonraki sayıda devamı bulunan bir yazı, bilahare “Ziya Beyin Rüyası”¹²¹ başlığıyla ayrıca neşredilmiştir. Yazının başında bir cuma günü sabahleyin aldığı gazeteleri, mektupları okuduktan sonra ahvâl-i şarkiyeye dair pek çok havadis-i mükeddere gören Ziya Paşa’nın ruhunu efkâr kaplamıştır. Belki açılış niyetiyle Londra yakınlarındaki Hampton Court namındaki bir bahçeye giden muharrir, orada suyun kenarındaki kanepelerden birine oturur ve elini şakağına dayayarak vatanının giriftâr olduğu ahvâl-i pürmelâli düşünmeye başlar. O sırada kendinden geçen Paşa, artık derin ve ıstırap verici bir rüyaya dalar. Yazının bundan sonraki kısmın rüyaya dairdir. Rüyadaki bir diyalogda ülkenin etrafını çeviren tehlikeleri *Takvim-i Vekayi*’nin yazmadığından bahsedilir. Yani gazete hadisâtı görmezden gelmektedir. Ayrıca Bulgar fesadı, patrikhane meselesi ve bir isyan çıkması tehdidi bir kez daha dile getirilir:

“Rumeli’nin her tarafı ecebi casuslarla memlûdur. Mahalli hükümetleri ve Babîâlî bunları bilir fakat sefaletlerle hoş geçinmek için sesini çıkarmaz ve casuslar ahaliyi iğfal ederler. Her yerden ziyade Bulgaristan’dan bir fesat çıkmasından korkulur, zira bu casuslar ekseriyetle oradadırlar. Ve şu Rum Patrikhanesi’nden ayrılmak dağdağası ki iki üç seneden beri Babîâlî’de sürünüyor, ileride bir gaile çıkarmak ihtimâli vardır.”¹²²

Yeni Osmanlılar’ın ancak uzaktan takip edebildiği kilise meselesi çok geçmeden Bulgarlar lehine sonuçlanır. 11 Mart 1870 tarihinde Sultan Abdülaziz tarafından çıkarılan ferman ile Bulgar Eksarhlığı’nın kurulduğu ilân edilmiştir.¹²³ Rum Patrikhânesi’nden ayrı, müstakil bir eksarhlığın kurulmasından bir süre sonra da Bulgar ayaklanmaları başlamıştır.¹²⁴ Dolayısıyla bağımsız Bulgaristan’ın temelinde, öncelikle bağımsız kilise vardır.¹²⁵

¹²⁰ *Hürriyet*, “İstanbul’dan tahrîrât “, 30 Cemaziyelahir 1286, Nu. 67, s.3, stn.1; Bulgarlar Rum Patrikhanesi’nden kurtulup kendi milletlerinden birisini ruhani reis yapma konusunda ısrarlı olmuşlardır. Bu konudaki taleplerin detayları 6 Mart 1870 tarihli belgede mevcuttur. BOA, İ. MTZ. (04) (İrade Eyâlet-i Mümtâze Bulgaristan), 4/104.

¹²¹ Ziya Paşa bu eseri kaleme alırken divân şairi Veysi’nin padişaha sunduğu *Hâb-Nâme*’sinden etkilenmiştir. Veysi’nin bu eserinden yüzyıllar sonra Ziya Paşa, Londra’da Türk edebiyatının en güzel hâbnâmelerinden biri olan *Rüya*’yı kaleme almıştır. Müellifin doğrudan Sadrazam Ali Paşa’yı hedef aldığı bu eserde ülkenin içinde bulunduğu kötü durum tasvir edilmiş ve bunun müsebbibi olarak Ali Paşa gösterilmiştir. Siyasi nitelikteki bu didaktik eserden hemen sonra Namık Kemal de Magosa’da sürgünde iken aynı adla bir ütopya kaleme almıştır. Hakan Değirmenci, “Ahmet Ağaoğlu’nun Devlet ve Toplum Tahayyülü: Serbest İnsanlar Ülkesinde”, *Edebiyatta Ütopya-Distopya*, (İstanbul: İhlamur Kitap, 2022), 199.

¹²² *Hürriyet*, “Sultan Abdülaziz Han, Ziya Bey, Ali Paşa”, 5 Recep 1869, Nu. 68, s.4, stn.1.

¹²³ Aydın, “XIX. Yüzyılda Bulgar Meselesi”, 282; Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar*, (İstanbul: Türkiye Matbaası, 1934), 212; 11 maddeden oluşan “Bulgar Eksarhlığı Fermanı”nda yer alan hükümler ve tahlili için bkz. Aşkın Koyuncu, “Bulgar Eksarhlığı”, (Yüksek lisans tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 1998), 98-105.

¹²⁴ Kemal Beydilli, “II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes’eleli’ne Dâir”, *Osmanlı Araştırmaları*, 09 (1989): 78.

¹²⁵ Ramazan Erhan Güllü, “Bulgar Eksarhlığı’nın Kuruluşu ve Statüsü,” *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17 (2018): 358.

Sonuç

1868-1870 tarihleri arasında önce Londra’da, daha sonra Cenevre’de neşredilen Hürriyet, Osmanlı basın tarihindeki en etkili ilk siyasal gazete olmuştur. Kurucuları arasında Namık Kemal, Ziya Paşa ve Âli Suavi gibi dönemin etkili Tanzimat aydınlarının yer aldığı bu gazetede yazarlar, tek arzularının devletin Tanzimat’tan itibaren vaad etmeye başladığı yeniliklerin bir an evvel tatbik edildiğini görmek olduğunu her fırsatta dile getirmişlerdir. 1861’de Sultan Abdülaziz’in tahta çıkışından itibaren Babıâli’de yer tutmuş olan Fuad ve Âli paşaları yaşanan her sorunun suçlusu olarak görmüşler, onları en ağır dille eleştirmişlerdir. Gazetede yazdıkları makalelerle sadece muhalefet yapmayan Hürriyet yazarları, kaleme aldıkları makalelerle aynı zamanda bir “siyaset felsefesi” de oluşturmuşlardır.

Yazılarıyla rejimi, yönetimi, ekonomiyi, eğitim politikalarını eleştirmişler; diğer yandan devletin başta Şark sorunu olmak üzere bütün Avrupa politikasını, Girit meselesini, Yunanistan ile olan ilişkileri, Mısır sorununu gündemde tutmuşlardır. Şark politikası bağlamında ele alınan konulardan birisi de “Bulgar sorunu” olmuştur.

Gazetenin ilk sayılarında Bulgarlara karşı bir hüsnü zan görülür. Bulgarlar sadık bir kavimdir. Bütün ecnebler içinde “nüfuslarının kesreti ve mevkilerinin Rusya’ya mücavereti cihetiyle en ehemmiyetlisi”dir. Bu zamana kadar itaat içinde bulunmalarının birçok maddî ve manevî sebebi vardır. Bir kere Tuna’da silahlı ve şecaat sahibi bir takım ehl-i İslâm unsurların olması caydırıcılığı temin etmiştir. İlaveten, Bulgarlar içindeki irfan sahibi kitle, bir isyana giriştiklerinde kavimlerinin uğrayacağı belayı öngörürler. Ayrıca, bağımsızlıklarını elde etseler dahi, “şimaldeki karakuş”un, yani Rusların “pençe-i istiklâlîne” düşeceklerini bilirler ve bu nedenle “Osmanlı idaresinde mazlum olmayı, Rusya Hükümeti altında ma’dûm olmaya” tercih ederler. Ariflerden arta kalan halk da sükûnetli ve mütevekkildir.

Bulgarların gazetede bir sorun olarak görülmeleri, Midhat Paşa ile irtibatlı olarak ya da Rusya’nın müdahaleleri bağlamında karşımıza çıkmaktadır. Midhat Paşa ismi ilk kez Niş’teki valilik dönemi vesilesi ile geçmektedir. Paşa, hem asayişî sağlamak suretiyle halkın güvenliğini temin etmiş hem de bölgede uyguladığı imar ve kalkınma politikaları ile halkın refahını arttırmıştır. Bu hizmetleri ile dikkatleri çeken Midhat Paşa, Fuad ve Âli paşaların da içinde bulunduğu yerel yönetimlerle ilgili bir dizi reform çalışmaları için İstanbul’a çağırılır. Altı aylık toplantıların sonunda 1864 yılının kasım ayında Vilâyet Nizamnâmesi kabul edilir. Pilot bölge olarak merkezi Rusçuk olarak belirlenen, Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan Tuna namında bir vilâyet oluşturulur ve valiliğine 1864 sonbaharında Midhat Paşa atanır. Paşa, kaderin kendisini ikinci kez yolladığı Bulgar topraklarında başarılı çalışmalarına devam eder. Nitekim oradaki başarı referans alınarak vilayet düzenlemesi devletin taşrasına teşmil edilecektir. Paşa’nın 1868’de mart ayında Şura-yı Devlet başkanlığına getirilmesi ile Tuna’da her şey tersine dönmeye başlar. Asayiş kısa sürede bozulur, Tuna’nın diğer yakasında haydut fırkaları türer. Bu dönemde gazetenin hemen her sayısında Tuna’dan gelen şikâyet mektupları yer almıştır. Namık Kemal, yaşanan durumu “Ne zaman ki yuvadan kuş uçtu, yumurtalar cılk olmaya başladı” sözleriyle dile getirir. Buradaki kuş Midhat Paşa’dan başkası değildir.

Tuna’da tehlikeli bir şekilde esen diğer rüzgâr Bulgar kilisesinin ayrılıkçı hareketleridir. Mart 1869 tarihinden itibaren gazetenin gündemine gelen kilise meselesi konusunda başlangıçta yazarların kafası karışık görünmektedir. Nitekim Bulgar kilisesinin kendisine bir yol tutturarak terakki etmesini bir fırsat olarak görüp destekleyen yazılar çıkmıştır. Bir gerekçe de Bulgarların meyus olup silaha sarılmaları korkusudur. Ne var ki kısa bir zaman sonra Bulgar kiliselerinin

haydutlara silahlanma ve propaganda faaliyetlerinde yardımcı olduğu görülmüştür. Artık süre Babıâli'nin dahi ancak izleyici olarak kalabildiği bir duruma evrilmiştir. Nitekim bir yıl sonra 1870 yılının mart ayında Osmanlı Devleti, Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasını resmen tanımıştır. Ve bu kilisenin çok değil sadece birkaç yıl içinde Bulgar bağımsızlık hareketinde ne kadar etkin bir rol oynayacağı görülecektir.

Gazetede sıkça karşılaşılan bir diğer konu Osmanlı-Bulgar sorunu bağlamında Rusya'nın oynadığı aktif roldür. Rusya sürekli olarak devletin başına bir başka gaile çıkarıp Osmanlı asker ve hazinesini zarara uğratmaktadır. Kilise meselesinin arkasında da Rusların olduğu çok açıktır. Ruslar çoktan kilise meselesinde mesafe katetmiş, Hocabey'den Kili'ye ve Basarebya tarafına bir telgraf hattı çekmek suretiyle Tuna vilâyetleri ile muhaberatı kuvvetlendirmiş, basın yoluyla ayan beyan faaliyet göstermeye ve hatta silah nakliyatı başta olmak üzere isyan hazırlıklarını başlatmıştır. Yazarlara göre Bulgaristan, Karadağ ve Sırbistan'daki bütün ayaklanmaların arkasında Rusya vardır. Rusya, Fransa ve Almanya arasındaki sorunları fırsat bilerek Slav kavimlerini tahrik etmek suretiyle bölgede tek güç hâline gelmiştir. Nitekim sonraki yıllarda Bulgar isyanları başlayacaktır.

Yazarlara göre Bulgar meselesi de dahil olmak üzere dış politikada yapılan hataların sorumlusu başta Fuad ve Âli paşalar olmak üzere bütün Babıâli'dir. İdareye bu basiretsizlikle devam edilirse daha büyük felaketler yaşanacaktır. Çözüm olarak meşveret mekanizmalarını kurmak suretiyle vatansever ve liyâkatli kadroların başa getirilmesi önerilmiştir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA. HR.TO. (Hariciye Nezareti Tercüme Odası) 578/44; 509/61.

BOA. İ. MTZ. (04) İrade Eyâlet-i Mümtâze Bulgaristan 4/104.

BOA. ZB. Zabtiye 2/77.

2. Süreli Yayınlar

Hürriyet, “Mülâhaza: İhtilâf u ümmeti rahmetün”, 16 Rebiyülevvel 1285, Nu. 2.

Hürriyet, “İstanbul muhbirlerimizin birinden vârid olan mektup”, 14 Rebiyülahir 1285, Nu. 6.

Hürriyet, “İstanbul’dan mektup”, 28 Rebiyülahir 1285, Nu. 8.

Hürriyet, “Devlet-i Âliyye’yi bulunduğu hâl-i hatarnâktan hâlasın esbâbı”, 6 Cemaziyelevvel 1285, Nu. 9.

Hürriyet, “İstanbul’da bulunan muhbirlerimizden birinden tahrirât”, 4 Cemaziyelahir 1285, Nu. 13

Hürriyet, “Bulgar hükümeti”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14.

Hürriyet, “Avrupa’nın ahvâl-i hâzırası”, 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14.

Hürriyet, “Mesele-i müsâvât”, 18 Cemaziyelahir 1285, Nu. 15.

Hürriyet, “Memleketeyn ahvâli”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16.

Hürriyet, “Yeni Osmanlılar’ın ilan-ı resmîsi”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16.

Hürriyet, “İstanbul’dan tahrirât”, 25 Cemaziyelahir 1285, Nu. 16.

Hürriyet, “Memâlik-i Osmaniye’nin Yeni Mukâsemesi”, 24 Recep 1285, Nu. 20.

Hürriyet, “Usul-ü meşverete dair sekizinci mektup”, 13 Şaban 1285, Nu. 22.

Hürriyet, “İstanbul’dan mektup”, 23 Şaban 1285, Nu. 24.

Hürriyet, “Hasta adam”, 23 Şaban 1285, Nu. 24.

Hürriyet, “İdare-i hâzıranın hülâsa-i âsârı”, 14 Ramazan 1285, Nu. 27.

Hürriyet, “Yunan meselesi üzerinden mütâlaât”, 23 Ramazan 1285, Nu. 29.

Hürriyet, “Edirne’den mektup”, 3 Zilkade 1285, Nu. 34.

Hürriyet, “Hatıra zeyli”, 3 Zilkade 1285, Nu. 34.

Hürriyet, “Vidin’den tahrirât”, 10 Zilkade 1285, Nu. 35.

Hürriyet, “Mehâlik-i hariciye ve dahiliye”, 8 Zilhicce 1285, Nu. 39.

Hürriyet, “Reybü’l-menûn”, 5 Safer 1286, Nu. 47.

Hürriyet, “İstanbul’dan mektup”, 10 Safer 1286, Nu. 49.

Hürriyet, “Hizmet-i askeriye”, 4 Rebiyülevvel 1286, Nu. 53.

Hürriyet, “Vilayet nizamnamesi”, 29 Zilhicce 1285, Nu. 42.

Hürriyet, “İstanbul’dan tahrirât”, 30 Cemaziyelahir 1286, Nu. 67.

Hürriyet, “Sultan Abdülaziz Han, Ziya Bey, Ali Paşa”, 5 Recep 1869, Nu. 68.

Hürriyet, “Ruşuk’tan tahrirât”, 26 Recep 1286, Nu. 71.

Hürriyet, “Tirnovi’den mektup”, 3 Ramazan 1286, Nu. 76.

3. Tetkik Eserler

- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, Yay., Cavid Baysun, Ankara: TTK, 1986.
- Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi IX*, haz., Münir Aktepe, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1984.
- Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi XI*, haz., Münir Aktepe, Ankara: TTK, 1989.
- Akgün, Adnan. "Hürriyet Gazetesinin Sistematik Tahlili." Doktora Tezi Marmara Üniversitesi, 1990.
- Akün, Ömer Faruk. "Namık Kemal", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXII (İstanbul 2006), ss. 361-378.
- Ali Haydar Midhat. *Midhat Paşa, Hayât-ı Siyâsiyyesi, Hıdemâtı, Menfâ Hayâtı*, I. İstanbul: Hilal Matbaası, 1325.
- Aydın, Mahir. "XIX. Yüzyılda Bulgar Meselesi." *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler İstanbul 21-25 Ağustos 1989* (1990): 281-285
- Aydın, Mahir. *Osmanlı Eyaletinden Üçüncü Bulgar Çarlığına*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996.
- Aydın, Mithat. "1876 Bulgaristan Ayaklanmasının Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkisi." *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 2/12 (2002): 80-87.
- Aydın, Mithat. "19. Yüzyıl Ortalarında Panislavizm ve Rusya." *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/15 (2004): 73-82.
- Aydın, Mithat. "Namık Kemal'in Siyasi Yazılarında Rusya'nın "Şark Meselesindeki Yeri ve Memleketeyn Meselesi." *Erdem* 53 (2009): 23-42.
- Aydoğdu, Nergiz Yılmaz- Kara, İsmail. *Namık Kemal Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Makaleleri I*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Akyıldız, Ali. "Tanzimat", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XL (İstanbul 2011), ss. 1-10.
- Beydilli, Kemal. "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesi'ne Dâir." *Osmanlı Araştırmaları* 9/9 (1989): 77-99.
- Beydilli, Kemal. "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), s. 430-432.
- Çadırcı, Musa. "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", *Bellekten*, 52/203 (1988): 601-626.
- Çadırcı, Musa. "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)." *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler* (1987): 97-104.
- Çelik, Hüseyin. "Hürriyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XVIII (İstanbul 1998), s. 505-507.
- Çelik, Hüseyin. *Ali Suavi*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993.
- Davison, Roderic. H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*. Çev. Osman Akınhay. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Değirmenci, Hakan. "Ahmet Ağaoğlu'nun Devlet ve Toplum Tahayyülü: Serbest İnsanlar Ülkesinde." *Edebiyatta Ütopya-Distopya*. İstanbul: İhlamur Kitap, 2022, 198-209.
- Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, haz., Şemsettin Kutlu, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1973.
-

- Ebuzziya, Ziyad. “Ceride-i Havadis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, VII (İstanbul 1993), s. 406-407.
- Ekrem, Ali. *Namık Kemal*. Ankara: MEB Yayınları, 1992.
- Engelhardt, Édouard-Philippe. *Tanzimat*. Çev., Ayda Düz. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976.
- Eren, Ahmet Cevat. *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*. Haz., Alişan Akpınar. İstanbul: Derin Yayınları, 2007.
- Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, “Midhat Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXX (Ankara 2020), s.7-11.
- Güllü, Ramazan Erhan. “Bulgar Eksarhlığı’nın Kuruluşu ve Statüsü.” *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17 (1) (2018): 350-361.
- Halaçoğlu, Yusuf. “Bulgaristan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, VI (İstanbul 1992), s. 396-399.
- İnalcık, Halil- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- İnalcık, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.
- Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.
- Karakulak, Mesut. “Hocabey’den Odessa’ya Bir Limanın Gelişimi.” *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 5/12 (2015): 288-318.
- Kılıç, Selda. “1864 Vilâyet Nizâmnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa.” *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/37 (2005): 99-111.
- Koçu, Reşat Ekrem. *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar*. İstanbul: Türkiye Matbaası, 1934.
- Koray, Enver. “Yeni Osmanlılar.” *Belleten* XLVII/186 (1984): 563-582.
- Koyuncu, Aşkın. “Bulgar Eksarhlığı.” Yüksek Lisans Tezi Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 1998.
- Koyuncu, Aşkın. “Tuna Vilâyeti’nde Nüfus ve Demografi (1864-1877).” *Journal of Turkish Studies* 9/4 (2014): 675-737.
- Köksal, Osman. “Tanzimat Sonrası Bulgaristan’a Yönelik Bazı İslahat Faaliyetleri ve Tuna Vilâyeti’nin Kuruluşu.” *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi* 2 (2003): 59-70.
- Köse, Osman. “Bulgaristan Eمارeti ve Türkler.” *Turkish Studies* 1/2 (2006): 259-302.
- Köse, Osman. “Balkanlarda Rus Konsoloslarının Kuruluşu ve Faaliyetleri.” *Turkish Studies* 1/2 (2006):141-155.
- Kuntay, Mithat Cemal. *Namık Kemal*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Kurat, Akdes Nimet. “Panslavizm.” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 11 (1953): 2-4.
- Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir’ât-ı Hakikat*. Haz., İsmet Miroğlu. İstanbul: Berekât Yayınevi, 1983.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, 33.
- Orhan Koloğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Orhonlu, Cengiz. “Türkçe Yayınlanan İlk Gazete: Takvîm-i Vekâyi.” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* I/6 (1968): 35-39.
- Özön, Mustafa Nihat. *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.

- Seyitdanlıoğlu, Mehmet. “Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilâyeti Nizâmnâmesi.” *Çağdaş Yerel Yönetimler* 5/2 (1996): 67-81.
- Sungu, İhsan. “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar.” *Tanzimat I*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, 777-857.
- Şentürk, M. Hüdei. *Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*. Ankara: TTK,1992.
- Şentürk, M. Hüdei. “Tuna Vilâyeti’nin Teşkiline, Karadağ ve Hersek Vukuatına (1861) Dair Cevdet Paşa Tarafından Kaleme Alınan Lâyiha.” *Bellekten* 59 (1995): 715-738.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1997.
- Todorov, Nikolay. *Bulgaristan Tarihi*. Çev., Veysel Atayman. İstanbul: Öncü Kitabevi, 1979.
- Topal, Alp Eren. *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal’in Hürriyet Gazetesi-I*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019.
- Toprak, Serap. “Bulgaristan’ın Bağımsızlığında Rusya’nın Rolü.” *History Studies Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 5/6 (Balkan Savaşları Özel Sayısı) (2013) 131-147.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye I*, haz., Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: TTK, 1987.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, haz., Hayrettin Pınar-Fatih Yeşil, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012.
- Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar*. Edirne: TTK, 8-10 Mayıs 1984.
- Yazıcı, Nesimi. “Takvîm-i Vekâyi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXIX (İstanbul 2010), s. 490-492.
- Yazıcı, Nesimi. *Takvîm-i Vekâyi: Belgeler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983.
- Yazıcı, Nesimi. “Hadîka”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XV (İstanbul 1997), ss.18-19.

Ek 1: Hürriyet, "Avrupa'nın ahvâl-i hâzırası", 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14.

Ek 2: Hürriyet, "Bulgar hükümeti", 12 Cemaziyelahir 1285, Nu. 14.

